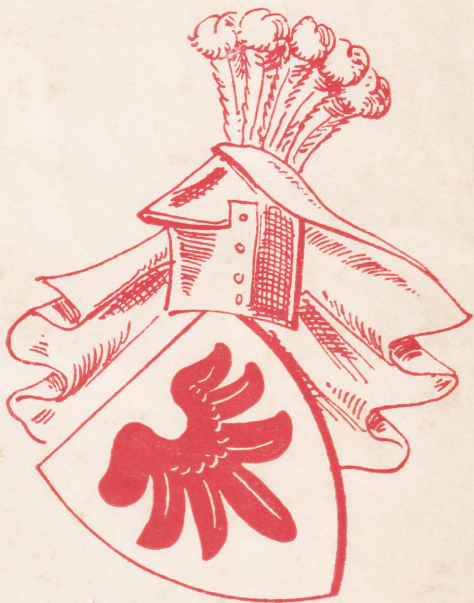

SVOJI NA SVOJE

Lovre katić

000440

www.marinkozzic.hr

LOVRE KATIĆ

SVOJI NA SVOME

HRVATSKA POVIJEST ZA ARPADOVACA

JERONIMSKA KNJIŽNICA
UREĐUJE DR JOSIP ANDRIĆ
IZDAJE HRV. KNJIŽ. DRUŠTVO SV. JERONIMA
KNJIGA TRISTA PEDESET DEVETA

Δ
IZDA-
NO MEĐU
REDOVNIM
JERONIMSKIM IZ-
DANJIMA ZA GOD. 1932.

Naslovni list od V. Kirina

POD POGODBOM, NE POD JARMOM

Jedne od posljednjih godina o ljetnim praznicima zaputih se s nekoliko đaka splitskoga sjemeništa, da obiđem hrvatske krajeve, gdje se razvijala naša povijest. Po staroj »vojničkoj cesti«, kojom su išle u srednjem vijeku sve kraljevske vojske s Drave do mora, doprijesmo jednoga popodneva upravo u Topusko. Željni da se malko okupamo i osvježimo, a i da vidimo staru hrvatsku opatiju, posljednje utočište kninskih biskupa, pokucasmo kao »đaci grabančijaši sa svojim meštrom« na vrata kancelarije upraviteljstva kupališta. Primiše nas lijepo i ponudiše đacima besplatan boravak za tri dana. Kad se okupasmo i osvježismo, iziđosmo do glasovite crkve cistercijske, koju je sagradio ovim redovnicima g. 1220. do 1223. kralj Andrija I. (kao mađarski kralj Andrija II.). Razgledasmo ruševine crkve i vraćasmo se niz »Opatovinu«, krasni lječilišni perivoj, kad li preko drvena mostića hrli k nama neki svećenik i maše nam rukom.

Đaci, oko sokolovo, prepoznaše svoga upravitelja iz Splita g. Don Vicka Fulgosi. Kao k dobroj majci otrčase mu u susret.

— Ovdje je i Don Ivan M. i Čipčić Don File!
— reče mi Don Vice.

Dakle ugodan boravak ovo tri dana!

Za večerom upoznah se s nekim gostima. Bilo je među njima i profesora, pa ako ćete baš i profesora povijesti. Neki su gosti bili i tuđinci.

Iako su braća misnici došli u Topusko, da liječe reumatičke boli zadobivene u dušobrižničkoj službi, to smo ipak s onom gospodom profesorima i s đacima

odlučili običi »Petrovu Goru«, nedaleko od Topuskoga. U toj je gori poginuo posljednji kralj hrvatske krvi — Petar.

— Ljubav domovinska dat će snage! — veli stari Don Ivan.

Večer prije toga dana razvila se rasprava o posljednjem kralju narodne krvi.

Neka gospoda te večeri silom dokazuju nama Dalmatincima, da je Hrvatska smrću kralja Petra — propala.

— Ladislav, pa poslije Koloman, podvrgoše Hrvate mađarskoj kruni! — veli jedan Prekodravac. Uza nj donekle pristao i Čeh Svenšek.

— Šta propala! Što podvrgoše! Zar ne znate, gospodo, da su Hrvati god. 1527., dakle nakon više od pet stotina godina iza smrti kralja Petra, pisali Ferdinandu Habsburgu: »Neka znade Vaše Veličanstvo, da se ne može naći, da bi koji vladar silom pokorio Hrvatske, nego smo se po smrti posljednjega našega kralja Zvonimira od slobodne volje pridružili svetoj kruni kraljevstva ugarskoga i poslije toga, sada, Vašem Veličanstvu!« God. 1578. hrvatski sabor poručuje ugarskome: »Hrvatsko kraljevstvo je uvijek bilo slobodno, pokorivši se svojom voljom jedino vlasti bivših kraljeva ugarskih.« Još 1712. godine opet hrvatski sabor kaže: »Mi smo izduše, kako zakoni kažu, zemlje pridružene Ugarskoj, ali joj nismo podanici. Nije nas Ugrima podvrgla nijedna sila, nijedno ropstvo, već se sami po sebi od svoje volje pokorismo ne kraljevstvu nego kralju njihovome. Slobodni smo, a ne robovi!« — Tako je zagrmio stari Don Ivan.

— Gospodo, bilo bi vrijeme, da barem braća Slaveni i rođeni Hrvati ne potcjenjuju Hrvatske i da zavire u našu povijest. Hrvati imaju svoju povijest i iza smrti kralja Petra, a to znači da nisu izgubili slobodu, jer tko gubi slobodu, gubi i povijest svoju. Rob tuđoj vlasti nema svoje povijesti, a Hrvatska i iza Kolomana ima svoju posebnu povijest, svoj zakonodavni sabor, svoje posebne sudbene »hrvatske

običaje«, kako ih stara kraljevska pisma zovu. — Ovako će Don Lovre.

Svenšek se obradovao i iskreno požalio, što to nije znao, pa zamolio kolege povjesničare, staroga Don Ivana Matešana (negda profesora povijesti) i Don Lovru, da ispričaju, kako je Koloman postao hrvatski kralj.

Don Ivan je izgubio profesorsku službu za Austrije radi svoga rodoljublja pa mladenačkim žarom ispriповijedi tužnu povijest :

— Kao zublja, kad dogara i baci još koji plamečak, tako je i posljednji Trpimirović, Stjepan II., umro valjda tamo u samostanu sv. Stjepana »pod borovima«, gdje je groblje splitsko. Nažalost Splitsani hoće da ruše to groblje i da ga pretvore u gospodsko zabavište.

Slab je bio kralj Stjepan i nije ostao u uspomeni kasnijim pokoljenjima. Stoga su Hrvati zvali Zvonimira svojim posljednjim kraljem.

Sada se zavade gospoda hrvatska prepirući se, tko će biti kralj. Ljuto se iskrvariše, pognaše se na koplja i mačeve. Tuskoro cvjetna Hrvatska, Zvonimirova kraljevina pade u skrajnju nevolju. Velikaš jedan za drugim penje se na prijestolje i pada s njega.

»Sad vrh sablje kruna visi,
Sad vrh krune sablja pada,
Sad na carstvo rob s' uzvisi,
A tko car bi, rob je sada.«

Toma Arcidakon, ljetopisac splitski iz XII. vijeka, pripovijeda :

»Zbog toga učestaše nebrojene otimačine, pljačke, ubijstva i sve zlo, jer nije bilo dana, kad jedan ne bi drugoga gonio, napadao i ubijao.«

Drugi jedan ljetopisac, nepoznat nam po imenu, kaže, da su »Hrvati napadali dalmatinske gradove, nanosili im štete i sramote hvatajući im žene i kćeri, tako da se nitko nije usuđivao izlaziti iz gradova.«

To je dodijalo gradovima, u prvome redu Splićanima, pa Splićani, kako opet pripovijeda stari ljetopisac, odaberu osam mudrih građana i povjeriše im zadaću, da se pobrinu za sigurnost građana. Ovi izabraše nekoga Petra Kakaunta i potajno ga poslaše u Mađarsku kralju Ladislavu, bratu Lepe, Zvonimirove udovice. Nagada se, da je taj Petar bio prior (načelnik) splitski. I Lepa, udovica Zvonimirova, trpila je svakojako progonstvo od Zvonimirovih ubojica, pa je i ona zvala brata i ponudila mu hrvatsku krunu. Gospodo, vi znate dobro, a dobro je da nauče to i naši mladi đaci : u srednjem vijeku često kraljevsku krunu baštini bliži rod kraljev kao privatnu svojinu. Tako se dogodilo i iza smrti Zvonimirove.

Možda je onaj Petar Splićanin bio u dogovoru i s kraljicom Lepom, koja je valjda tamo u Solinu u svome dvorcu boravila u strahu i za svoj život. Put je vodio Petra kroz Krbavu. U Krbavi prenoći Splićanin kod nekoga Gusića, plemića, a i on se zvao Petar. Za večerom tužili se jedan drugome na zla vremena, pa riječ po riječ odade Splićanin Gusiću, kuda ide i zašto ide. Uz njegovu misao pristade Gusić, jer je i on svakojake nepravde trpio od svojih susjeda. Lako da je bio župan svoga plemena. Zajedno odoše k Ladislavu. Očito je, da su Gusići također bili pristaše Zvonimirovi. Došavši ova dvojica pred kralja Ladislava ovako prozboriše : »Mi smo Bijeli Hrvati i evo ti nudimo Split i cijelu Hrvatsku.«

Bez sumnje je Ladislav ispitao ova dva Petra, kakve su prilike u Hrvatskoj, te uvjerivši se, da ima za se nekoliko plemena hrvatskih i jaku stranku u dalmatinskim gradovima, krenu godine 1091. preko Drave u »Slovinsku zemlju«, kako se onda zvala zemlja između Drave i Save. Bez ikakva otpora zaposjede kralj »Slovinsku zemlju« sve tamo do granica Hrvatske, a to znači do današnje Male i Velike Kapele. U staro doba Hrvatska je baš tu graničila sa »Slavonijom«, a što je danas Dalmacija, sve je to bila Hrvatska, osim primorskih gradova.

Preko Gvozda (danas Kapele) nije kralju lako bilo. Makar da su između sebe bili posvađeni Dalmatinski Hrvati, to se ipak junački borilo svako pleme, kad je kralj Ladislav prolazio njihovom župom. No Ladislav je ipak napredovao, jer mu je bilo lakše svladati pojedina plemena nego cio narod zajedno. Teško su se kretali mađžarski konjanici po kršnim planinama oko rijeke Une. U blizini tih krajeva nastradao je negda u IX. vijeku i posavski knez Ljudevit u borbi s dalmatinskim knezom Bornom. Tko je vikao ravnici, kud će u planine? Već je Ladislav pisao rimskom papi Urbanu II. i Oderiziju, opatu u Monte Kasinu (Italija), kušajući predobiti papu za svoju politiku. Veli on opatu Oderiziju, da je »stekao«, (a ne osvojio) Hrvatsku i da im je sada eto susjed postao. Inače drukčije govori Ladislav o onim narodima i zemljama, koje je silom i mačem pokorio. Baš u istome tome pismu opatu Oderiziju hvali se Ladislav, da je »nad barbarskim narodima s malom silom više puta izvojevao pobjedu«. Hrvatsku je, gospodo, samo s t e k a o t. j. po baštinskom pravu preko svoje sestre Lepe, udove Zvonimirove.

I stari ljetopis mađžarski, nazvan »Slikana kronika«, koji crpi vijesti iz suvremenih vrela, veli ovo o kralju Ladislavu: »On je prvi Dalmaciju i Hrvatsku svojoj državi podložio. Kad je naime umro kralj Zvonimir ne ostavivši djece, žena njegova a sestra kralja Ladislava, gonjena mnogim nepravdama zamoli u ime Isusa Krista pomoći od svoga brata Ladislava. Njezine je nepravde kralj ljuto osvetio i povratio joj čitavu Hrvatsku i Dalmaciju, koju je kasnije preko spomenute kraljice podložio svojoj državi. To je pak kralj učinio ne od pohlepe, nego jer je prisvajao tu baštinu po kraljevskom pravu. Kralj Zvonimir naime bijaše njemu u prvom stepenu rođak, a baštinika nije imao.«

Eto, dakle, gospodo, Hrvatska je prešla u ruke Ladislavu kao baština Zvonimirova, a ne kao ratni plijen!

Ali dok je kralj Ladislav bio još daleko od mora, provališe u Ugarsku, njegovu kraljevinu, divlji Kumani,

nagovoreni po svoj prilici od carigradskoga cara Aleksija Komnena. Na vrat na nos vraća se Ladislav u Ugarsku, a u Hrvatskoj ostavlja kao posebnoga hrvatskog kralja Almoša, koji mu je bio sinovac. Tim je opet kralj pokazao, da ne misli priklopiti Hrvatsku svojoj kraljevini Ugarskoj, već će je držati kao posebno kraljevstvo.

No Ladislavljevu odluku ne potvrdiše ni papa Urban II. ni carigradski car Aleksije Komnen, koji je živio u miru s papom. Car zauze dalmatinske gradove, koje je vazda svojatalo carigradsko carstvo. U Hrvatskoj od Gvozda do mora bi izabran za kralja Petar, valjda sinovac negdašnjega kralja Slavca od roda Kačića. On stolovaše u Kninu, kako nam pripovijeda Simon Keza, prastari ljetopisac mađarski.

Ladislav se nije nigda više vratio u Hrvatsku, a i Almoš morade doskora bježati preko Drave.

Godine 1095. umrije Ladislav, a naslijedi ga sinovac mu Koloman. Koloman bijaše za ono doba vrlo učen i, kako stari pisci vele, »nadvisivao je obrazovanšću sve kraljeve svoga vremena«. Kažu, da nije bio osobite ljepote; šta više, neki tvrde, da je bio razrok i grbav. Ipak nađe sebi u dalekom sicilskom gradu Palermu vjerenicu Buzilu, kćerku normanskoga kneza Rogerija. U to je doba nastao onaj veliki pokret Evrope za osvojenje Jerusolima i Sv. Groba, poznat pod imenom »križarskih vojna«. Križari su prolazili Hrvatskom. Dva križara su nam i opisala ovaj put kroz Hrvatsku, pa iako se tuže na one Hrvate, koji su daleko od primorskih strana, da su ih napadali i da su oni krajevi divlji, ali ipak smo im zahvalni, jer po tome opisu vidimo, da je baš u ono doba bila zemlja hrvatska sasvim neodvisna od Ugarske. Razlikuju dobro križari Hrvatsku od Ugarske i ovako je opisuju: »Zemlja je to prostrana i nalazi se između Ugarske i Jadranskoga Mora«. Drugo je dakle Ugarska i drugo Hrvatska.

Ali Koloman je naumio osvojiti Hrvatsku i dočekati kao pobjednik na primorju vjerenicu Buzilu. No ipak sam ne pođe u rat, već posla svoga doglavnika

Merkurija s vojskom u »Slovinsku zemlju«. Diže se vitez Petar, kojega Hrvati obično zovu Svačić, a zapravo nije — nego po svoj prilici Kačić. Kralj Petar zakrči Madžaru prolaz evo ovdje u blizini Topuskoga kod današnje Petrove Gore. Tuda je vodila stara rimska cesta, u srednjem vijeku nazvana »vojna cesta«, jer su po njoj išle vojske. Druge ceste nije ni bilo u srednjem vijeku, koja bi vodila od Stolnoga Biograda u Ugarskoj na Dravu nedaleko Virovitice (Vaška) pa na Križevce, Zagreb, Topusko, Petrovu Goru, Bihać, Lapac, Knin, Klis i Split. — Bilo je u proljeće god. 1097. Kralj Petar zakrčio je dakle Merkuriju put u svoju slobodnu Hrvatsku eno onamo u Petrovoj Gori. »Ne! Tron se jedan ne ruši bez krvi!« Stoji vitez do viteza, a u planini zasvjetluca se vršak kopalja na suncu, sjaje gora od bljeska štitova i kaciga. Ali inače neki tajac, tišina zlokobna u izabranoj četi, koja će doskora poleći po dragoj hrvatskoj grudi, pregažena od divljih madžarskih konjanika. Mala je četa, ali će radije pustiti, da po njoj gazi madžarsko kopito nego po zemlji hrvatskoj, baštini velikoga kralja Krešimira i slavnoga Tomislava, koji negdâ kao »mladić jak i hrabar« natjera u bijeg madžarske horde. Odjeknu gora vikom i bojnim poklicem, zarzaše i zavriskaše konji pod junacima, poletješe i polomiše se vita koplja, a vrcnu iskra iz mačeva, kad udariše po kacigama i štitovima. Breknu smjeli kralj Petar slatkom čakavštinom i ikavštinom, jer on bješe Poljičanin: »Ča ćeš ovdî, crni moro!«

Naši su pjesnici Miletić, Šenoa, Harambašić i Nazor, opjevali ovu bitku; pustimo njih neka nam pričaju svoje viđenje:

Stjepan Miletić ovako opisuje onu strašnu bitku.

Kralj Petar pred samu bitku moli:

»....Bože svemogući,

U času tom ne kleči kralj pred Tobom,

Već volje Tvoje stvor, Tvoj crv od praha.

Ne molim za se... ipak velji Bože,

Koj suncem svojim svaku travku zlatiš,

Oj ne daj propast — rodu čitavome!

Nevrijedan je li on te krune svijetle.
 I žezla sjajnog, kim namjesnik Tvoj je
 Na zemlji toj okrunio nam je kralje,
 Ti uzmi sjaj taj, al slobodu pusti;
 U boju sutra ne daj nam podleći!

— — — — —
 U zemlju ovu Tvoj nas Duh doveđe,
 Tvog Sina vjeru primili smo ovdje,
 Na ovoj grudi daj nam dane trajat.

— — — — —
 Ti ubij mene, smakni te junake!

— — — — —
 Sve primi to za žrtvu, sveti Bože,
 I zatri sve nas, tek — Hrvatsku nam spasi!»

August Šenoa pjeva ovako :

Bjeguncu bljesnu crne oči,
 I radostan se u vis skoči,
 Zagrabit vodu brz se prignu,
 Pa kacigu si zlatnu uze,
 Tri kapi srдца, do tri suze,
 U šljem svoj pusti, pa ga dignu,
 Daleko grmeć po toj gori,
 Gromovit glas mu tako zbori :
 »Oj zlatna zvijezdo večernjice,
 Na neba što se vineš svod,
 Najzadnje evo nazdravice,
 Što kralj ju pije za svoj rod!
 Da Bog da, posl'je dugih ljeta
 Slobodom cvala zemlja sveta!
 Da Bog pobrza rođaj dana,
 Kad presuši se rodu rana,
 Zaboravit nam noć tu dao,
 U koju bijedni narod pao;
 I svač'je srce vjerno budi!
 Poštenje satri podlo mito,
 Hrvati nek su cijeli ljudi,
 Po svijetu pleme plemenito!
 A ti, oj zvijezdo večernjice,
 Kad rodu dan se opet vrati,

Razvedri svoje alem-lice,
 I Danicom će rod te zvati!
 Oj hvala, hvala, bijela vilo,
 Sad umrijeti je kralju milo.«
 Cjelunuv vilu, junak pade,
 Taj stijeg mu sveti pokrov bio,
 Još zirnu — dušu zvijezdam dade,
 I vila plače... tijo... tijo.

* * *

Mi ? Satrli smo grobu vrata,
 Da, još nas ima — još Hrvata.

Hrvatski pjesnik Vladimir Nazor istu stvar ovako prikazuje :

»Madžaru, strijelu napni, u rog puni!
 Ne, Hrvat svaki izdajica nije;
 Krvi će kaplja da ko biser sije
 Na čelu mome, na hrvatskoj kruni.«

— — — — —
 Sruši se ko hrast, što vjetar iščupa.
 Zatutnji zemlja, kada o nju lupne.
 Al zalud vojnik udove mu krupne
 Da digne kuša : ne pomaknu trupa.

Smrklo se... Grmi, a vjetrine lome
 Po Gvozdu granje... Turobne i tromе
 Djedova sjene po razboju blude.

(Nazor : »Hrvatski Kraljevi«.)

Stara madžarska knjiga zapisa o tome boju ovo :
 »Koloman je poslao u kraljevinu Dalmaciju (i Hrvat-sku) vojsku i ubio Petra, koji se sukobio s Madžarima u gorama, koje se zovu Gvozd. Pobijeden je i ubijen, a po tome se sve do dana današnjega te gore zovu madžarskim jezikom »P a t u r G o z d i a« (Petrova Gora). Prijestolnica ovoga kralja bio je Knin.«

Večernje je sunce slalo posljednje zrake Petrovoj Gori, i svi smo stali pod dojmom riječi našega Don Ivana — tihi, zamišljeni. Onamo gore između onih jela istrunule su kosti posljednjega hrvatskog kralja,

ona je gora čula posljednji uzdisaj i pozdrav plavome moru.

»U toj gori črni oganj gori...«

Don Ivan nas trgnu iz tih nujnih misli. Lupi šakom i odlučno reče :

— Ljuto tuži lijepa Mare,
Ljuto tuži, ter se kune :
»Volila b' se utopiti
Neg Madžaru ljuba biti !«

I nije ! Hrvatska je i iza smrti kralja Petra očuvala svoju samostalnost. Preko mrtvoga kralja odjaši k Biogradu na moru Kolomanov doglavnik Merkurije, da dočeka novu ugarsku kraljicu Buzilu. Pet hiljada je konjanika otprati preko pokorene Hrvatske u Ugarsku. Sada se diže i mletačka guja dužd Vitale Michieli, da zauzme dalmatinske gradove. Ostavši ovi gradovi bez zakonitoga kralja, a u brizi za se, pokloniše se duždu : prvi Trogirani, a onda ostali. To je bilo 1097. godine. Predao ih je duždu bizantinski car Aleksije.

No Kolomanu nije bilo po čudi, da se Mlečić ugniježdi u Dalmaciji i zato on pozva dužda na razgovor, da vide, »što tebe ide po tvojima, a što mene po mojim prethodnicima.« Koloman se dakle za svoje pravo pozivlje na svoje prethodnike, a to su hrvatski kraljevi, koji su bili gospodari Dalmacije. Dakle i on, kao i negda Ladislav, ne smatra hrvatsku kraljevinu osvojenom zemljom, već svojom baštinom po kralju Zvonimiru, svome tetku.

Ali i Kolomanovoj vojsci kratak je bio boravak u Hrvatskoj. Njega su Rusi i Kumani ljuto potukli pod Przemislom, jer se htio miješati i u ruske poslove. Jedva kralj Koloman iznese živu glavu iz boja i pobježe glavom bez obzira izgubivši sve blago i vojsku. U taj čas (god. 1099.) i Hrvati se digoše na njega i bez sumnje nestalo je u Hrvatskoj madžarske vlasti.

No što nije išlo silom, to će lukavi Koloman pokušati milom. Evo opet ću vam iznijeti, što o tome

priča nepoznati nam pisac, koji je crpio znanje iz dokumenata vrlo starih iz doba samoga kralja Kolomana.

U glasovitom djelu Tome Arcidakona splitskoga, (XIII. vijek), prišita je vijest onoga starijega izvora, koja ovako glasi:

»Kako i po kojem ugovoru preda-
doše se Hrvati kralju ugarskome.

Koloman, Božjom milošću (kralj), sin Vladislava kralja ugarskoga, naslijedivši kraljevstvo od oca svoga i budući da je vrlo odvažan bio, odluči čitavu Hrvatsku sve do mora dalmatinskoga podjarmiti svojoj vlasti, pa je stoga došao sa svojom vojskom sve do rijeke Drave. Hrvati pak saznajući za dolazak kraljev skupiše svoju vojsku i spremiše se na boj. Kralj pak čuvši za okup njihov pošalje poslanike svoje k njima htijući s njima lijepim načinom postupati i s njima sklopiti ugovor, kako budu oni htjeli. Hrvati pak saslušavši poslanike gospodina kralja skupiše se na zajedničko vijeće (sabor ?) te jednoglasno pristadoše na to i opremiše (kralju) dvanaestoricu razboritih plemića od dvanaestero hrvatskih plemena, naime: župana Jurana od plemena Kačića, župana Ugrina od plemena Kukara, župana Jurja od plemena Svačića, župana Petra od plemena Murića (Mogorovića), župana Pavla od plemena Karinjana i Lapčana, župana Pribislava od plemena Polečića, župana Obrada od plemena Lačničića, župana Ivana od plemena Jamome-tića i župana Mironju od plemena Tugomirića. Kad su oni došli kralju, iskazaše mu dužno poštovanje. A gospodin kralj primivši ih na poljubac mira i odlično ih susrevši dođe s njima do ovoga sporazumka: da će svi naprijed spomenuti posjede i dobra svoja uživati sa svima svojima (ljudma) mirno i tiho; da nijedno od rečenih plemena niti njihovih ljudi nije obvezno plaćati spomenutom kraljevskom veličanstvu poreza ili daće, već jedino, da su kraljevskom veličanstvu obvezani služiti, kad bi netko napao njegove granice. Tada, ako bi gospodin kralj poslao po njih, treba da iziđe na vojsku svako pleme sa najmanje deset ko-

njanika o svom trošku do rijeke Drave, a onda dalje prema Ugarskoj treba da ostanu na trošak gospodina kralja, sve dok vojna potraje. I tako bi uređeno godine spasa 1102.«

Eto, gospodo, zar ovo znači, da su Hrvati podjarmljeni, zar su robovi? Ne, oni su ostali i dalje svoji: posebna su kraljevina, sasvim neodvisna od Mađarske, jer se Koloman i njegovi nasljednici po ovome ugovoru tek onda smatraju hrvatskim zakonitim kraljevima, kad se posebice okrunu u Hrvatskoj hrvatskom krunom. Hrvati se kupe u svoj posebni sabor, za se neodvisno od Mađara kroje zakone. U srednjem vijeku pokoreni narodi plaćaju danak, — a evo dvanaest plemena hrvatskih Koloman oprašta od poreza, jer su slobodna vlastela, a ne robovi. Ako su sada Hrvati primili kralja iz Mađarske, vidjet ćemo, da su kasnije i Mađari primili kralja, kojega su im poslali hrvatska gospoda Šubići, gospodari Bribira-grada u Dalmaciji.

Iza ovoga ugovora odvedoše hrvatski velmože Kolomana do Biograda na moru i tu ga okruniše hrvatskom krunom. Zatim se pokloniše Kolomanu i dalmatinski gradovi, jer im je Koloman zajamčio slobodu, koju su uživali za Krešimira i Zvonimira. U Zadru i danas stoji zvonik, koji je sazidan troškom kralja Kolomana. Pred Zadrom je održao Koloman sabor plemenitih Hrvata. Do kralja se potrudila i koludrica Većenega, opatica samostana sv. Marije. Taj samostan čuva i danas mnoštvo povelja hrvatskih vladara. Ti si, don Lovre, opisao neke događaje toga samostana. Utemeljila ga je Čika, rodica kralja Petra Krešimira, a Krešimir mu podijelio »kraljevsku slobodu«. Tu je slobodu potvrdio i Koloman kao i sve posjede, koje je imao samostan na hrvatskoj zemlji izvan grada Zadra.

Dirljiva je povijest tih opatica sv. Marije!

Eto Čika je utemeljila samostan, jer su joj ubili muža Andriju. Zatvorila se zajedno s kćerkom Domnomom, a druga joj se kći Većenega udala za nekoga

Dobroslava i živjela s njim dvadeset godina. Svome mužu na smrti obećala je, da će postati koludrica iza njegove smrti, što je i učinila. Dobroslav dakle znajući, da će mu žena u samostan, uz njezinu privolu ostavi svu svoju imovinu svome ocu : par volova, pašnjak, kuću, vinograd i nešto zlatnika. Većenega je njegovala svekra, davala mu hranu i odijelo. No starac se iza smrti sinovlje oženio s nekom Hrvaticom (Slavuncula). Ona mu porodi sina, kojemu on ostavi cijelo svoje i pokojnoga sina imanje. Tada se diže Većenega, koja je već opaticom postala, i zatraži, da joj se povрати imovina pokojnoga muža Dobroslava. Parnicu je dobila. Većenega je bila bistra žena i zaslužna za samostan. Nadgrobna ploča i danas joj se nalazi u samostanu sv. Marije u Zadru.

»Ovdje leži pokopana Većenega, sjajnom hvalom urešena. — Ona je sagradila ujedno zvonik i kapitul. — Umrkla je stotinu i jedanaeste godine — Računajući od doba, u koje se Krist zaogrnuo ljudskim tijelom — I sašao k nama. — Peta je bila godina otkada kralj Koloman vlada nama, — A deseta otkada je načelnik Grgur.«

Već je bilo kasno doba noći, kad smo se rastali. Nad Petrovom Gorom sjala je mjesecina, a tko zna gdje tamo sagnji koplje i zarđa mač posljednjega kralja.

No spomenik bi se svaki do danas srušio, a Petrova Gora stoji i stajat će, dok bude posljednjeg Hrvata. To je divan spomenik, veći od piramida...

TUĐI GRIJESI — HRVATSKE NEVOLJE

Za ona tri dana boravka nastavili su se razgovori o hrvatskoj povijesti. Don Ivan je sutradan pomlađen u društvu mladih levita proslijedio pripovijedajući nam događaje poslije krunidbe Kolomanove. Od dragosti bi ga čovjek slušao, kad se onako suha grana ozeleni!

— Poznato je, kako su teške borbe vodili Hrvati s Mlečanima za doba knezova i za doba kraljeva za istočnu obalu Jadranskoga Mora. S obzirom na tu borbu moglo bi se reći, da je donekle bilo od neke koristi Hrvatskoj za ono doba, što je izabrala Kolomana za svoga kralja. Nije bilo dobro ni za ugarskoga kralja, da se ugnijezde Mlečani na ovoj strani Jadrana, jer je jedino preko Jadrana imala i Ugarska zajedno s Hrvatskom put u kulturni Zapad. Udružena Hrvatska i Ugarska mogle su lakše odbiti pohlepnu Veneciju. Rasijana i nesložna kraljevina Hrvatska teško bi se odhrvala lukavim Mlecima. Stoga i vidimo, da što je vrsniji vladar sjedio na ugarsko-hrvatskom prijestolju, to je sigurnija bila dalmatinska obala od Mlečana, a čim je kraljevska vlast oslabila, bilo s unutarnjih borba, bilo s nesposobnosti vladareve, Mlečani namah šire svoju vlast po Dalmaciji. Gospodo, treba gledati ondašnje prilike, a ne današnje, i po tome suditi naše pradjedove.

Mlečani su za smutnja u Hrvatskoj iza smrti Zvonimirove posegnuli za dalmatinskim gradovima, ali Koloman ih otjera i predobije za se te gradove. U tomu su mu bile osobito od koristi njegove veze s Bizantom (Carigradom), koji je vazda svojatao za se pravo na Dalmaciju. Sin bizantskoga cara Alek-

sija Ivan Komnen oženio se Piroškom, kćerju kralja Ladislava, dakle prvom rodicom Kolomanovom. Venecija je morala popustiti i slušati Bizant, nesamo zato, jer je onako u teoriji priznavala vrhovnu vlast Bizanta nad sobom, nego još više zato, jer bi potpuno propala njezina trgovina, kad bi se zavadila s Bizantom.

No ovaj upliv Bizanta doskora se preokrenuo na štetu ugarsko-hrvatskoga kralja Kolomana, a Hrvatska uz korist, koju je imala u taj čas od veze s Ugarskom, osjetila je, kako će i mnogo zla pretrpjeti baš radi ove veze. Dakako, jer će je interesi ugarske krune baciti u vrtlog političkih zapletaja i suvišnih borba.

Bratu Kolomanovu Almošu bilo je krivo, što mu se izmakla kraljevska kruna, i on se suortačio s njemačkim carem Henrikom V. Ovaj je car mrko gledao, što Koloman zauzimalje dalmatinske gradove i ostalu Dalmaciju, jer da su ti krajevi negda priznavali vlast Karla Velikoga, prije trista godina! Nije se onda zaboravljalo, već se svojatalo tuđe zemlje, da su ma i kratko vrijeme davno i davno potpale pod čiju vlast. Odbio je Koloman navalu Henrikovu pod zidinama Požuna, ali je spoznao, što mu snuje brat Almoš, i bio je oprezan, premda se s njim pomirio. Zabrinuo se kralj za maloga svoga sina Stjepana. Šta će biti od njega iza očeve smrti? Zar ga ne će zbaciti stric Almoš? A doušnika bilo je i oko Kolomana. Poticali oni kralja neka nečovječnim djelom osigura krunu svome Stjepanu. Treba maknuti s puta Almoša i sina Almoševa devetgodišnjega Belu. I kralj, koji je morao progoniti zločince, okalja se grdnom zločinom: izvadi oči Almošu i djetetu Beli i zatvori ih u samostan.

Iza smrti Kolomanove pobježe pomoću svojih prijatelja Bela u Carigrad k rodici Piroški i mužu joj Ivanu. Sina Belu, jedno i slijepo dijete, povjeri nekim samostancima, koji su ga brižno krili pred novim kraljem Stjepanom, sinom Kolomanovim.

Stjepan je došao zločinom na prijestolje u petnaestoj godini života i bio je zločinac za cijeloga svoga vladanja. Mladić je postao punoljetan i bez nad-

zora i očinske vlasti dobio potpunu slobodu, a u kraljevskom obilju bacio se u vrtlog strasti. Time je narušio zdravlje i duševno i tjelesno. Padao je iz bolesti u bolest, a duševno rastrojen uvalio je Ugarsku i Hrvatsku u nemile borbe s Mlečanima i s Bizantincima, a u samoj kraljevini bili su toliki neredi s pustopašnoga kraljeva života, da su pomišljali neki, kako bi doveli iz Bizanta slijepoga Almoša i podigli ga na prijestolje.

Kralj je Stjepan kušao pogaziti slobode dalmatinskih gradova, a te je slobode svečano Koloman potvrdio. To je otuđilo srce građana dalmatinskih, i oni se stadoše obazirati za Venecijom. Bizant je ljutit na Stjepana radi Bele i Almoša, a i njemački car Henrik V. sjeća se, kako ga je Koloman potukao pod Požunom. Sva tri ova Stjepanova neprijatelja složiše se. Njemačka i Bizantija su svojatale svaka za se dalmatinske gradove, a jer ih ne mogoše dobiti za se, to ih darovaše tobože Veneciji. Ova je sada imala neko pravo da traži, neka joj se predadu gradovi. Njih opet nije trebalo mnogo moliti, jer su vidjeli nevjeru mađžarskoga kralja, — i tako račun obiteljskih trzavica u mađžarskoj kraljevskoj kući plati — hrvatski narod. Dalmatinski gradovi god. 1115. potpadoše pod Mletke, koji doskora osvojiše i hrvatske gradove Šibenik i Biograd. Ponosni Biograd, prijestonica Krešimira IV. Velikoga, sad robuje tuđinu! Hrvat nije toga mogao mirne duše podnositi. Skupljala se vojska, da vrati otete gradove. Venecija posla brodove i na njima kopnenu vojsku. Sukobiše se vojske, hrvatska i mletačka, pod Zadrom. Zakuka Venecija, jer mjesto bogata plijena i slavne pobjede ostaci galija donesoše mrtvo tijelo dužda Ordelafo.

— Dakle i Ordelafo se vrati u mrtvačkom sprovodu mjesto u pobjedničkom triumfu! Tako je i Petar Kandijan god. 886. zaglavio pod Biokovom oko Makarske! — Tako će mlad klerik sjećajući se, što je čitao o Neretvanima u knjizi »Stopama hrvatskih narodnih vladara.«

— Tako je, sinko! Jaka je mišica Hrvata! Pa bio kralj Stjepan slab vladar, ipak su mu draži bili

Hrvati nego Mlečići, te kad je on oko god. 1124. došao na more i, po svoj prilici, okrunio se hrvatskom krunom za hrvatskoga kralja, predobio je brzo za se gradove Biograd, Šibenik, Trogir i Split. Kralj im je potvrdio sve povlastice, koje im je dao Koloman.

U to vrijeme glavna sila mletačka bijaše na dalekom Istoku u križarskoj vojni. Vraćajući se s golemim svojim brodovljem s Istoka prolazio je dužd Micheli Dominik mimo Splita i Trogira god. 1125. Građani i kraljeva vojska ni ne slute, da će Mlečani na njih navaliti, ta dolaze iz svete vojne! A lukavi dužd plovi dalje, ne osvrće se na Split ni Trogir. Najednom okrenu lađe prema Splitu i zateče nepripravne građane. Osvoji Split, Trogir i ostale dalmatinske gradove. Bojeći se osinjega gnijezda — Biograda, razvali ovaj grad do temelja. Tužni Biograđani preseliše se u Skradin i tamo preniješe biskupsku stolicu.

I na istočnoj granici svojoj imao je hrvatski narod ratovati radi rodbinskih zapletaja Stjepanovih. Bizant je htio povratiti u Ugarsku oslijepljenoga Almoša i zaratio se sa Stjepanom. U tome ratu Stjepan zauzevši jednom Biograd razori ga i njegovim kamenjem s druge strane Save sazida Zemun. No doskora car Ivan Komnen osvoji čitav Srijem pobijedivši tako nemilo Stjepanovu vojsku, da se preko rijeke Karasa moglo prelaziti po mrtvim tjelesima mađžarskih vojnika kao preklo kakva mosta.

Stjepana sada htjedoše ponovno zbaciti Ugri, ali on se sprijatelji sa srpskim županom Belom Urošem, kojemu je car Ivan oteo prijestolnicu Râs (kod Novoga Pazara). Ujedno našavši slijepoga Belu u jednom samostanu odredi ga za nasljednika i oženi ga sa Jelenom, kćerju župana srpskog Uroša. Prijatelji i saveznici Stjepan i Uroš potukoše carevu vojsku. Bijesan car iskali jed na svojim vojskovođama. Jednoga dade išibati, a drugoga obuče u ženske haljine, posadi ga na magarca i provede kroz redove vojnika, koji su se rugali svome negdašnjemu generalu. — Do jučer su ga pokorno slušali i pozdravljali!

Kralj Stjepan sklopivši mir sa Venecijom i Bizantom i uredivši unutarnje prilike svoje države umrije u tridesetoj godini svoga života skršen od svojih pustih strasti i neobuzdanosti. Činio se već u toj dobi slomljen starac.

Nasljednik Stjepanov Bela, kako vidjesmo, bijaše slijep. Njegova je oca prije protiv Stjepana pomagao bizantijski car. Nije to car činio radi ljubavi, već je želio svoju vlast raširiti u Hrvatskoj i Ugarskoj. Eto, tek se zakraljio Bela, a carigradski (to je isto, što bizantijski) car Ivan pomaže Borisa, sina Kolomanova, čiju je majku Koloman otjerao s dvora. Borisa je pomagala i posebna stranka, a kriva je novome metežu i kraljica Jelena. Ova lijepa i stasita žena uz uboga slijepca kralja htjela se osvetiti onima, koji su nagovorili Kolomana, da oslijepi Belu. Na prvi sabor dovede ona slijepoga kralja i stavši uza nj na prijestolju ovako progovori gospodi plemićima i velikašima: »Svakomu od vas dao je Gospodin Bog očinji vid. Zašto su to ljudi oteli kralju gospodinu? Kažite, tko je to učinio? Osvetite nas!« — Ispunila je svoju osvetu kraljica, njezine pristaše sasjekli su odmah tu na saboru krivce, ali je sebi i kralju nametnula nove brige i nevolje. Progonjena stranka okrenu se k Borisu i dugotrajan građanski rat razdiraše kraljevinu Ugarsku, a s njom i Hrvatsku.

Hrvati su ipak i bez pomoći Beline oteli Mlečanima jedan dio Dalmacije, zapravo svu osim Zadra i otoka oko Zadra.

Od upliva ugarskoga čuvali su i čast prvoga dostojanstvenika crkvenoga. To je nadbiskup splitski. Gaudij, rodom Splitsanin, a prijatelj kraljev, postavši nadbiskup dade se rediti od ugarskoga nadbiskupa u Ostrogonu. Hrvati se potužiše papi, jer se time krnjio ugled splitskoga nadbiskupa. Papa prikori nadbiskupa spominjući mu, da se nasljednik sv. Dujma ima, kako je i davni običaj, rediti od samoga pape!

Slijepi Bela steče Bosnu, koja je iza propasti hrvatskih narodnih vladara bila dopala Bočina, kralja u Duklji (negdašnja Crna Gora). Dobivši Bosnu dade

je svome sinu Ladislavu, a sam se prozva po bosanskoj rijeci Rami »kralj Rame« god. 1135.

I Bela se propio i svršio jadni svoj život u tridesetog godini.

Teško ti je kraljevstvu, u kojem dijete vlada! Stara je to riječ, a Hrvatska i Ugarska iskusiše, da je istinita. Zar je malo bilo zla od mladih kraljeva, pa eto i Belin nasljednik Gejza imao je samo deset godina, kad je zasio na prijestolje. Brat mu je Stjepan dobio Hrvatsku kao herceg, a Bosnu drugi brat Ladislav. Mjesto Gejze i Stjepana vlada Hrvat ban Bjeloš, tetak im, a u Bosni ban Borić, također rođeni Hrvat.

Uz malodobnost kraljevu i žestoku ćud njegove majke Jelene eto i novijeg zla. U Carigradu je tada carem Emanuel Komnenac. Vrlo sposoban vladar, a željan obnoviti staru bizantijsku vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji, kao i po cijelom Balkanu, Emanuel je pomagao najprije Borisa, Kolomanova sina. Kad je ovaj poginuo od izdajničke ruke vlastitog vojnika Kumanca, onda je Emanuel pronašao, da u Ugarskoj po pravu mora vladati najstariji član vladarske kuće a ne prvorodenac kraljev.

— To je senioratsko pravo! — reče jedan klerik.

— Jest, a pravo prvorodenca zove se primogenitura. Po tome senioratskom pravu Emanuel stade podupirati iza Gejzine smrti njegovu braću Stjepana i Ladislava protiv Gejzina sina Stjepana IV. Stričevi se gone sa sinovcem. Lukavi bizantijski car znao je zavadu zametnuti, da lakše dođe do svoga cilja. Pokorio je Srbiju, a doskora će i Hrvatsku. Pozivao se na senioratsko pravo, pa ipak je htio, da se zakralji stric kraljev, također istog imena, Stjepan V., a ne Ladislav, koji je bio stariji od brata Stjepana V.

— Kako to?

— E naravski zato, jer je stric Stjepan bio oženjen Emanuelovom rođakinjom, pa će ga kao rođak u svemu slušati.

I za Gejze i za Stjepana IV. bojna je sreća bila nestalna. Mir su sklapali Stjepan IV. i Emanuel više

puta, a i kršili ga. Stjepan V., stric kraljev, ostade na cjedilu, jer je Emanuel smislio lukavu osnovu, kako da se dočepa hrvatskih zemalja. Pomirio se on s kraljem ugarskim i veli mu : »Čuj, zašto da prolijevamo krv ? Evo ja ću se s tobom kao s bratom nagoditi. Ti imaš mlađega brata Belu, a ja imam jedinicu kćer Mariju. Mene nema tko naslijediti, jer sina nemam. Daj ti meni mladog Belu, odvest ću ga u Carigrad, oženit ću ga s Marijom, pa će on biti car i nasljednik moj !«

Tek kralj ugarsko-hrvatski pristao na to, a Emanuel odvede Belu u Carigrad, imenova ga despotom (to će reći »gospodarem«) i prozva ga grčkim imenom Aleksij. A tada će on opet Stjepanu kralju : »Čuj, brate i sinko i prijatelju, tvoj brat Bela, kao mlađi, po starom običaju tvoje kuće, ima biti herceg hrvatski i dalmatinski — e pravo je, da mu dadeš ove zemlje, jer su njegove !« Tako je mislio car dobiti bez kapi krvi Hrvatsku. Ali bez krvi se ne ruše prijestolja, niti gube cijela kraljevstva. Opet planu rat, a kralj Stjepan glavom ode u hrvatske krajeve i regbi dade se u Dalmaciji okruniti hrvatskim kraljem, a potvrdi gradovima sve njihove povlastice. Tako je privezao uza se Hrvate.

Sam car Emanuel vodio je vojsku po kitnjastome Srijemu, a narod, nemajući zaštite od kralja, dočekao ga i pozdravljao. No i Stjepan je znao prodrijeti sve do Zemuna, koji mu se izdajom preda. Bijesan car sklopi mir sa najljućim neprijateljem krsta — s turskim sultanom, a silnu vojsku skupi i povede je na ugarsko-hrvatskoga kralja. Glavom pođe na čelu vojske u Srijem, a svoga vojvodu Ivana Duku posla u Hrvatsku i Dalmaciju.

Opet je bio glavni okršaj pod Zemunom. U njemu je kraljev vojvoda Grgur, a grad opkolio vojskom car. Da mu dođe pod zidine, nabacao je kamenja u opkope i jarke oko grada. Bije ga teškim kamenjem iz bojnih sprava i na konju obilazi okolo hrabreći svoje čete. Sam zalazi u najžešće okršaje. Ali grad ne pada. Teško mu je, bez hrane je, ali se još ne predaje.

Na gradskim zidinama razvikala se nekakva baba, lomata rukama i hoće da vračarijama otjera carevu vojsku. No dok ona vrača, doleti neprijateljska strijela, a baba se strovali niza zidine ne obranivši ni sebe, a kamo li grad!

Kad su zemunski građani zamolili mir u cara, ovaj im poruči, da će im ga dati, ako dođe preda nj zapovjednik grada Grgur i drugi odličnici i to gologlavi, bosonogi i s užetom oko vrata. Kad je car ju-rišem osvojio Zemun, dođu glavari gradski i gologlavi i bosonogi i s užetom oko vrata preda nj, ali on oholo okreće glavu od njih. Plaču i cvile i mole milost, ali ne umekšaše tvrdo srce pobjednika, dok sam carski zet Bela ne umoli cara. Ipak ih pobaca sve u tamnice. Carski vojnici oplijeniše grad i pobiše građane »kao jaganjce«, kaže jedan grčki pisac.

I carski vojvoda Ivan Duka osvoji za cara svu zemlju od Zadra do Drača. Zadar nije osvojio. Sad Stjepan IV. zamoli mir u cara. Njegovi poslanici priznavahu carevu vlast nad svim osvojenim krajevima. Ali car im se u brk smije govoreći: »Velika i čudna je stvar, kad mi poklanjate ono, što ste već izgubili! Osvojio sam Srijem, Zemun, Dalmaciju, a vi mi te zemlje i gradove nudite. Da nema u vas još koji Srijem, ili koja druga Dalmacija?« Narugavši se do volje kraljevim poslanicima, ipak sklopi mir, jer je i ratna sreća varljiva.

Mnogo velikaša klonu glavu i prignu šiju. U Splitu stolovaše nadbiskup Petar. Građani ga mole, pa i silom ga šalju, neka ide na poklone caru Emanuelu, da isprosi što više slobodina gradu. Nadbiskup Petar i nekoliko hrvatskih velikaša ne htjedoše to učiniti, oni ostadoše vjerni svome kralju. Videći to Stjepan IV. posla nekoga vojvodu Relju u Hrvatsku. On u Hrvatsku, a sva zemlja planu bunom. Carski namjesnik u Splitu iziđe protiv Relje s vojskom, ali bi hametice potučen. Tada (god. 1167.) pristadoše uz hrvatsko-ugarskog kralja drage volje Trogir i Šibenik, a Split pristaša carski, silom bi pokoren.

I u Srijemu je kraljeva vojska gonila carevce. Vojvoda Dionizije potuče Grke i rasprši ih kao kobac vrapce. Pokupi njihova mrtva tjelesa i naslaga ih jedno povrh drugoga, a onda nabaca zemlje i kamenja kao spomenik svoje pobjede.

No do godine na ovoj istoj gomili zakle se grčka vojska, da će osvetiti poraz svojih drugova. I osvetila ih je. Car Emanuel poslao je veliku vojsku, a čas pred sukobom Dionizije ispijaše vino rugajući se Grcima. No nakićeni Dionizijevi vojnici biše do nogu poraženi i pokriše tjelesima bojno polje. Ogromna zastava, koju su na kolima vozili, dopade ruku grčkih, a i konj Dionizijev okićen zlatom i srebrom, a osedlan dragocjenim sedlom i zlatnom uzdom zauzdan. Jedva uteče bahati Dionizije.

Slomivši glavnu vojsku kraljevu car sjedini Hrvatsku i Dalmaciju s carstvom. Namjesnikom postade carev rođak Konstantin i stolovaše u Splitu dijeleći desno i lijevo novac i milosti carske, ne bi li predobio srce Hrvata za cara. Pisao se Konstantin ponosno »vojvoda čitavoga kraljevstva dalmatinskoga i hrvatskoga«. Nije se dakle utopilo hrvatsko kraljevstvo u mađžarskom, kad je na diku i carskom vojvodi. U Splitu u to doba bijaše novi nadbiskup, neki Girard, ali i on nepomirljiv neprijatelj grčkog cara. Tek njegov nasljednik Arnir, kojega poljički Kačići ubiše varičakom i zasušu kamenjem, bijaše pristaša carski.

Još neka se Bela vjenča s carskom kćeri Marijom, svojom zaručnicom, pa je sve mirno i uređeno. No baš u taj čas Aleksija, druga žena careva, rodi Emanuelu sina. Eto caru nasljednika! Sad je i Bela osjetio, kako je gorak kruh u neprijatelja domovine. Do jučer mu se po Carigradu sve klanjalo kao carskom zetu i budućem caru, a čim se rodio carević, dvorjani carski očito su mu se smijali, prijatelji ga ostavili. Bio je svakome tuđ, ta i car kao da ga ne poznaje, a njegova zaručnica ne mari više za nj, kad vidi, da joj ne će sjati na čelu carska kruna. Sad nije Bela carski zet, već tužan prognanik, koji živi samo od milosti Emanuelove. Krio se jadnik od svijeta teško podno-

seći svoju sramotu. Car ga pozove k sebi i javi mu, da već nije nasljednik prijestolja i da mu ne može dati svoje kćeri, ali jer ga ljubi kao sina, eto daje mu za ženu jednu svoju podalju rođakinju, Anu, sestru svoje druge žene. I tako će ipak biti rođaci, pašanci. Dosad je u Carigradu nosio Bela grčko ime Aleksij, ali jer je car tako prozvaio novorođenoga sina, morade Bela izgubiti to ime i uzeti staro svoje mađarsko. Hrvatske i Dalmacije, koju je car svojatao po tome, što te zemlje pripadaju Beli, nije mu povratio car.

Tako je bio Bela nepriličan u Carigradu i sebi i caru. Iz toga neugodnog položaja izbavi ga smrt brata mu Stjepana kralja.

Čim je čuo Emanuel, da je kralj Stjepan umro, namah pošalje Belu u Ugarsku, da naslijedi brata. Tako se car oslobodio nepoćudna gosta, ali se Bela morao zakleti, da će vazda raditi u prilog Emanuelu i Bizantu. Ljuto li ga je lukavi Bizantinac ukliještio!

Belu s početka nisu rado primili u Ugarskoj, šta više nije marila za nj ni vlastita mu majka. Ali on, odrastavši na bizantijskom dvoru, bijaše vrlo uljudan i ljubezan sa svakim. Tako je doskora predobio srce svoga naroda. Majku Eufrozinu i brata Gejzu nikako da predobije. Kad nisu htjeli milom, a to se pokoriše silom. Brata Gejzu baci u tamnicu, u kojoj je petnaest godina čamio, a majku protjera iz države.

S Emanuelom je živio Bela u miru, no car doskora umrije, nakon osam godina, otkako je Bela postao kraljem. Emanuela je naslijedio trinaestgodišnji sin Aleksij II., ali njegov skrbnik i rođak Andronik podjari bunu, u kojoj 2. svibnja god. 1182. biše na najužasniji način poklani »zapadnjaci« t. j. Francuzi, Talijani i Nijemci nastanjeni u Carigradu za Emanuela, prijatelja zapadnjaka. Nisu pošteđeni ni starci, ni žene, ni djeca. Na taj način dovinu se Andronik carskog prijestolja, jer ga buntovnici proglasiše suvladarom mladog cara, a godinu zatim zadavi Andronik Aleksija i sam se zacari. Bijaše inače Andronik sposoban, ali bezobziran i nije mario ni za kakav zakon Božji ni ljudski — osim svoje volje. Ljubav puka izgubi radi svoga

doušničkog vladanja, i narod izvika za cara Izaka Angela. Za tih nemira narod je u Carigradu opljačkao carsku palaču i crkve, a Andronika čitave dane mučio, dok ga nije napokon usmrtio. Naravski, sad su digli glavu svi narodi poniženi za krepke vlade Emanueleve, jer carstvo, iznemoglo nemirima, jedva da je i živo ostalo.

U Hrvatskoj i Dalmaciji i po Srijemu vije se zastava Belina, narod oduševljen kliče svome kralju.

No grad Zadar i otoci Krk, Pag, Cres i Osor stenju pod šapom mletačkoga lava. Mlečani ukidaju stare pravice gradova, koje su im darovali Krešimir i Zvonimir, a potvrdio Koloman i njegovi nasljednici.

Već godine 1180. eto ti Zadra i otoka u hrvatskom kolu. Protjeraše Zadrani kneza Dominika Morosini, što im ga nametnuše Mlečani, a ne izabra ga volja narodna. Zadar bi sada dobro utvrđen, opskrbljen vojskom, a sam hrvatski ban Dionizije više puta boravi u njemu, da ga brani od Mletaka. Dolazile su mletačke galije do Zadra, ali su se sramotno vraćale ne osvojivši bijeloga grada. U njemu se stalno naselio podban hrvatski Makarije: i mirno počiva bijeli Zadar brojeći valove niz pučinu i ne mareći za riku nemoguća lava tamo daleko u Mlecima. Pita Mlečić primirje i dobija ga, ali eto ga god. 1190. nakon minulog primirja s mnogim galijama u krvave svatove gradu Zadru. U gradu nije bilo ni banovca Makarija ni kraljeve vojske. Ali u Zadru je bio Hrvat — Zadrnin, i građanin zadarski odmahnu rukom, a Mlečić poražen opet otplovi niz pučinu. Oslobodivši se Mlečana poletješe građani, a na čelu im načelnik Damjan Desinja, u crkvu svoga zaštitnika sv. Krševana, da mu zahvale na pomoći. Biskup hvarski Nikola pjevao je svetu misu i govorio svečani govor, a Zadrani se pokajaše, što su negda oteli sv. Krševanu otok Maun, koji je još hrvatski kralj Petar Krešimir Veliki darovao samostanu svečevu, i povратиše opet samostanu taj otok.

Vidjevši pobjedu Zadrana i Rabljani se uhvatiše u bratko kolo i protjeraše iz grada Mlečane.

Sramota se činila vedrom duždu, pa eto god. 1193. starca Henrika Dandola, gdje oblijeće oko zidina zadarskih. Uzalud! Ne ostade tada drugo njegovim pristašama u gradu do li prodati sve imanje i otселiti. Tako i učiniše.

Sad je Hrvat bio u Zadru svoj i potpun gospodar kao ono pred šesnaest godina (god. 1177.), kad je pozdravio hrvatskim pjesmama svetog oca papu!

— U Zadru! Znamo, učili smo, da je papa Aleksandar III. prolazio mimo Dalmaciju, kad je putovao u Mletke, gdje mu se imao pokloniti i pokoriti car Fridrik Barbarossa. — Tako će jedan klerik s otoka Raba.

— Jest, to je onaj papa, koji je branio slobodu Crkve i gradova protiv tiranske samovolje cara Fridrika, kad je ovaj rušio gradove talijanske i krnjio stare njihove pravice. Gradovi u čast velikom papi prozvaše novosagrađenu tvrđavu Aleksandrija. I danas taj grad cvate. Kad je kod Lenjana bio car od gradova potučen, izmiri se s papom u Mlecima. Putujući na taj dogovor s carem god. 1177. doplovio je papa do Visa. Još je onda bio živ car Emanuel i u Splitu nadbiskup Arnir (Rajnerije). Doznajući nadbiskup za dolazak papin, spremi mnogo lađa te s velikom pratnjom svećenstva i vlastele ode u susret sv. Ocu i zamoli ga, neka skrene u Split. No papa se žurilo na dogovor s carem. Stari ljetopisac kaže, da je prošao od Visa »mimo ostale hrvatske otoke i primorske gradove Istre«. Ipak je pohodio Zadar. Kad se lađa papina približavala Zadru, obuze narod neizreciva radost. Cio se grad slegnu na obalu i po zidinama i po ulicama. Papa je po običaju srednjeg vijeka ulazio u grad jašući na bijeloj mazgi. Bio je mjesec ožujak i žarko sunce obasjalo sretni grad.

— Na bijeloj mazgi je i presvijetli Mileta ušao u Šibenik god. 1922. — primjeti jedan đaćić. Drugi na nj navale, neka ne prekida don Ivana, ali on uporno tvrdi, što je prije rekao.

— Jest, ponovio je taj stari običaj... Kad je dakle papa ulazio, tisuća grla zapjeva u slavu papi

pjesme, a te pjesme bijahu hrvatske! Tako su ga dopratili do stolne crkve sv. Anastazije.

— To smo čitali i u »Stopama hrvatskih narodnih vladara.«

— Jest, dobro ste zapamtili, — don Lovro će, pa nastavi, dok se don Ivan odmori:

— Ja se dobro sjećam mramorne ploče u crkvi sv. Anastazije. Kao mladi bogoslov čitao sam i naučio napamet onaj natpis, koji Zadrani staviše na uspomenu boravka papina. Ovako glasi: »Alexandro III. Pontifici Optimo Maximo — Anno MCLXXVII. super equum album — Jaderam ingrediendi — Canticis illuricis, a clero salutato Sepulchrum sanctae Anastasiae invisenti — et colenti — Aeternae laetitiae — Monumentum.«

Ovo hrvatski znači: „Na spomen vječnog veselja Aleksandru III. Vrhovnom Dobrom Svećeniku, kad je 1177. na bijeloj mazgi u Zadar ušao i bio pozdravljen od klera hrvatskim pjesamama, dok je polazio, da vidi i pokloni se grobu sv. Anastazije.“

Jedan Talijan, životopisac i suvremenik pape Aleksandra III., piše o tom pohodu, da su papu proveli sredinom grada do crkve sv. Anastazije »uz nezimjerne hvalospjeve i vesele pjesme u hrvatskom jeziku«. Ovo piše očevidac toga događaja!

Tada preuze opet don Ivan:

— U ovim borbama s Venecijom odlikovao se Bartolomej Frankapan, sin pokojnog kneza krčkog Dujma, stojeći čvrsto uz kralja, dok su braća njegova pristajala uz Veneciju. Kralj Bela darova knezu Bartulu župu Modruše više Senja ovom ispravom, koja se sačuvala sve do danas:

»Promotrivši«, govori kralj, »okom blagohotnost, iskrenost i odanost ljubljenoga i vjernoga kneza našega Bartola, dali smo mu čitavu zemlju pripadajuću župi Modrušama sa svima pripacima nasljednim pravom, da ih posjeduju kroz sva vremena uz taj utanačeni uslov, da pomenuti knez u vojsci naše prejasnosti, unutar granica države, sa deset oklopnika

nas pomaže kao za odmjenu primljenoga lena (sucepti beneficij). Izvan države pak služiti će nama s četiri oklopnika, a dolaziti će na poziv u ono vrijeme, kad bude hrvatska vojska po zapovijedi kraljevskoj općenito pozvana na vojsku. Ako bi nadalje rečeni knez preminuo bez potomaka, može jedan od sinova braće njegove uz iste pogodbe pod vladanjem naše prejasnosti rečenu zemlju mirno posjedovati. Nadalje hoćemo i kraljevskom vlašću određujemo, neka ljudi (podanici) one zemlje ne budu primorani dolaziti pred sud ni koga drugoga, nego svoga vlastitoga gospodina; jedino ako bi se ban u onoj zemlji desio, neka ima vlast suditi, dok ondje boravi...»

Ovom poveljom nanio je Bela grdnu nepravdu plemenitim Hrvatima u Modruškoj župi. U hrvatskoj župi svi su slobodni ljudi — plemići i biraju svoga župana, glavaru plemena. Belinom poveljom Bartolomej je postao gospodar župe i neodvisan od svoje plemenske braće. On se grije na kraljevskom suncu i odvisan je samo od kralja.

— A što znači ono »hrvatska vojska« i zašto Bartolomej mora dovesti samo 10 oklopnika? — upitao je jedan dečko.

— To je vrlo važno! Sjećaš li se one pogodbe Hrvata s kraljem Kolomanom? Jučer smo o njoj govorili.

— Sjećam se. Svako pleme ima dati kralju deset vojnika.

— Dobro je. To daje svako od dvanaest hrvatskih plemena, a kralj ih je za uzdarje oslobodio od poreza t. zv. zemljarine. Kako krčki knezovi nisu spadali u ono dvanaest plemena, koja su se nagodila s Kolomanom, to Bela sada ovom poveljom proteže povlastice dane od Kolomana dvanaestorici plemena i na krčke knezove. Kad se pak digne čitav hrvatski narod u vojsku, to se zove »hrvatska vojska« za razliku od one plemenske vojske po deset ljudi od plemena. Kako vidiš, ova Belina povelja znamenita je kao dokaz za istinitost Kolomanove pogodbe.

Kralj Bela, odgojen u Carigradu, naučio je običaje bizantijske uprave i uveo ih i u svoje kraljevstvo. On je u svojoj kraljevini uveo monopol soli, to jest država je jedina bila vlasna prodavati sol.

— A Engleska eno muku muči u Indiji radi toga monopola soli, još dan danas! — primjeti jedan od gospode.

— Bela je okrunio — nastavi don Ivan — još za svoga života sina Emerika za kralja i to dva puta: jednom je Emerika okrunio za ugarskoga kralja, a drugi put za hrvatskoga. Jedna zadarska isprava iz god. 1194. kaže ovako: »Za vladanja kralja Bele i Emerika, sina njegova, dva puta okrunjenog, koji srećno vlada Dalmacijom i Hrvatskom.«

— Koliko nam je Zadar dragocjenih vijesti sačuvao za povijest hrvatsku! — netko će od družine.

— Još je kralj Bela namjeravao poći u Palestinu na križarsku vojnu — završi iza kratke stanke don Ivan — ali usred tih priprema stiže ga smrt. Um za morem, smrt za vratom!

Teško bolan povjeri sinu Andriji, da ispuni zavjet očev i predade mu mnogo blago, da ima odakle podmiriti trošak.

*

Te večeri se oprostiše ravnatelj don Vice, don Lovre i đaci s društvom i krenuše dalje po Hrvatskoj. Preko Zagreba, gdje se ustaviše dva tri dana, krenuše u Varaždin. Ni u vlaku nije vrela i nauka željna mladež pustila na miru svoje starješine i profesore. Don Lovre je bio umoran vodeći čak po Zagrebu, gdje je osvježio uspomene svoga đakovanja, pa i povjesne uspomene. Zato zamoli don Vicu, da on nastavi đacima pripovijedati zgone hrvatske povijesti. Tako je on zamijenio don Lovru.

BRAĆA — NEBRAĆA, KRST — NEKRST

Kako Bela II. sklopi umorne oči, opet nastupiše zla vremena za Hrvatsku i Ugarsku. Dva Belina sina, Emerik i Andrija, ne znaš koji je od kojega gori.

Emerik je bio razdražljiv, strastven, bolećiv. Planuo bi kao oganj, ali taj oganj nije bio starog duba, već onakav kao kad se zapali slama. Namah bi klonuo. Bacio bi se na najsmjelije pothvate, a da ne bi promislio, ima li snage, da ih dokrajči. I eto ga doskora pusti, neka sve nosi voda.

Brat mu Andrija vlastohlepan, a slabić, lakoman, rasipan i pristran, nije gledao, što je pravo i pravica, već je puštao svojim pristašama neka počinjaju i najgrđa zla djela, pa i sam je gazio zakon, kadgod mu je smetao.

Andriji bijaše otac ostavio veliko blago, koje je skupio za križarsku vojnu. Andrija ni ne sanja o Palestini, već on kupi vojsku i udara na brata zahtijevajući, da mu dade u potpuno vlasništvo Hrvatsku i Dalmaciju i Bosnu.

Pozva Emerik svu gospodu na oružje, da opameti nemirnjaka brata.

»Drage volje!« odgovaraju mu gospoda, »drage volje bismo, gospodine kralju, došli, ali smo se zavještovali još s pokojnim ti ocem Belom, da ćemo u boj u Svetu Zemlju, pa dok ne izvršimo ovaj zavjet, nije prilika da se uplićemo u svjetovne poslove. Kad trgovemo mač, ne ćemo ga kršćanskom, već nevjerničkom krvlju omastiti.« I tako ubogi kralj osta na cjedilu. Obrati se papi Celestinu III. On pozove na red Andriju, a Andrija ne mari. Zaprijeti papa izopćenjem iz Crkve svima, koji ga pomažu. Svećenstvo, osobito

zagrebački biskup Dominik, bijahu odlučne pristaše Emerika. Od god. 1197. do 1204. gonila su se braća po nesretnoj kraljevini. Andrija je neko vrijeme vladao u Hrvatskoj kao potpuno samostalan vladar, makar samo s imenom hercega. Imao je svoj dvor i svoju vladarsku kancelariju, sazivao sabor kraljevine Hrvatske i pisao se »Božjom milošću herceg Zadra, čitave Dalmacije i Hrvatske, kao i Humske zemlje«. I zemlja hrvatska priznavala Andriju, dok ugarska privolje Emeriku.

Još i danas imamo spomen ove vlade Andrijine u Borongaju kod Zagreba. Dok je zagrebački biskup Dominik bio žestok protivnik Andrijin, dotle je zagrebački kanonik Baran pristao uz Andriju, a ovaj bogato obdario zemljom i posjedom kanonika. Darovao mu je današnje Brestje, Sopnicu, Trnavu te više zemalja u sesvetskoj i granešinskoj župi. Među ostalim jedan dio ovih darovština prozvaao se po Baranu Barangaj i tako se zvao sve do XVI. vijeka, a kad se zaboravilo ime kanonikovo, promijenio se naziv zemlje u Borongaj. Sve ove zemlje posjeduje kaptol zagrebački, a Baran je najstariji dosada poznati kanonik zagrebačkoga kaptola.

Mnogo se trudio i papa Inocentije III., da pomiri zavađenu braću, ali uzalud. Za čas bi se Andrija pokorio, a onda se opet vratio na stazu prkosa. Htio je dapače i krunu bratu oteti, pa je na svoju glavu postaviti.

Braća su harala po vlastitoj zemlji kao dušmani. Izgledalo je u neko doba, da će Emerik podleći, jer su velikaši jatovice ostavljali neodlučnoga i nestalnog kralja. Jednom nedaleko Varaždina s jedne strane Drave utaborila se Emerikova vojska, a s druge strane Andrijina. Emerik je bio na ugarskoj, a Andrija na hrvatskoj strani obale. Kako su oba brata bila neodlučna, to se ne usuđivale ni jedan zametnuti vojska. Emerik, lakomislen, ali ovaj put za svoju sreću, najednom uze svoje kraljevsko žezlo i preveze se na hrvatsku stranu u tabor svoga brata. Kad su vojnici vidjeli čudnoga gosta — svoga kralja, — kao da su im klonule ruke

i zastidjevši se oboriše oči k zemlji. Kralj poviknu : »Vojnici, tko bi se od vas mogao usuditi dignuti ruku na svoga kralja ? Tko će omastiti svoj mač njegovom krvlju ?« Nitko se ne mače, nitko ne pisnu. Kroz redove vojske i kroz mukli tajac prođe kralj Emerik do Andrijina šatora, uhvati ga i odvede u svoj šator, a onda ga baci u tamnicu Kneginec... Eno ga upravo tamo kod Varaždina. — Govornik je pokazao prstom kroz prozor vlaka. Doista se u daljini nazirao bijeli dvor Kneginec, gdje je čamio nesretni Andrija. U posljednje doba taj je dvor postao svojina hrvatskoga pjesnika Franje Markovića. Đaci nagrnuše na prozore vlaka, da vide zatočište Andrijino.

— Varaždinci ne napustiše ni u nesreći svoga hercega — nastavi govornik — već mu donašahu ponude i iskazivahu ljubav. Zato ih Andrija kasnije oslobodivši se tamnovanja i postavši kralj bogato nadari.

Još don Vice spomenu, kako se Emerik uplitao u bosanske i srpske poslove, ali nadoda, da će im o tome drugi put kazivati. Jedan đak zamoli don Vicu, da im kaže štogod o tome, kako su križari osvojili Zadar za vladanja Emerikova. Makar da je bio umoran od puta i pričanja, don Vice nije mogao odbiti molbe, jer kuj gvožđe dok je vruće, a uči đaka, dok ima volje, da te sluša.

— Tek što se Emerik oslobodio brata Andrije, eto ti nove oluje na Hrvatsku. Inocentije III. želio je osloboditi Svetu Zemlju iz ruku neznabožackih, ali tko će posvesti križarsku vojnu, kad su svi kraljevi po Evropi što zavađeni između sebe, a što neposlušni papi. Vitezovi tada stupiše na poprište i odazvaše se glasu Svetog Oca. No da bolje osvijetlimo ove događaje, progovorit ću koju o križarskim vojnama, o kojima smo imali prigode i dosada nešto čuti.

Istok je u više navrata slao svoje narode na Zapad. U srednjem vijeku osobita je pogibelj za mladu kulturu kršćanskog Zapada bilo muhamedanstvo. Osmi deveti i deseti vijek ispunjen je borbama s Arapima na području Sredozemnog Mora. Osvojivši Španiju

i Siciliju pokatkad se zaletješe i u Francusku, a Jadransko More je bilo vazda nesigurno od njihovih naleta.

No Normani su ipak slomili silu arapsku na Sredozemnom Moru, a na Jadranskom Hrvati. Arapi se primiriše i stadoše sudjelovati u izgradnji zapadnoevropske kulture. Kako su oni zauzimali jednu za drugom bizantinsku pokrajinu, to su oteli carstvu i Palestinu još za Omara (god. 634. do god. 644.). Ipak nije bio nesnosan život palestinskih kršćana i pobožnih hodočasnika, dok je cvala arapska vlast. Neki su kalifi bili i prijatelji kršćanskih vladara.

No kad su namjesto Arijača Arapa došli mongolski Seldžuci, srodnici Turaka, kršćani su podnosili teške muke. God. 1071. osvojiše Seldžuci Jerusalim i otada su hodočasnici imali plaćati danak, ako su htjeli pohoditi mjesta, gdje se Isus rodio, živio i bio pokopan, a ta su mjesta odavna tisuće naroda pohađale. Crkve su Seldžuci porušili, samostane razvalili, kršćane ubijali, i putevi su bili nesigurni od hajduka.

Jauk i lelek palestinskih kršćana čuo se do Evrope. Hodočasnici, koji su se živi vratili svojoj kući, pričali su o užasnom krvološtvu nevjernika. A kršćansko priprosto srce srednjega vijeka, kao da je ciklo od boli i planut će kao negda franački kralj Klodvig, kad mu sv. Remigije pripovijedaše o mucu Isusovoj: »Ne bi se to dogodilo, da sam ja tu bio sa svojim Francima!»

Mladi, prirodni narodi, u kojima je ključala krv, nisu se mogli najednom umiriti i Božjim mirom (tregua Dei). Crkva ih je teškom mukom susprezala, da se ne kolju između sebe, a sada eto prilike, da se vatrena čud zagrije za ideal dostojan kršćanskih vitezova!

Na Istok! Jerusalem zove u pomoć!

I još nešto! Seldžuci su osvojili i Malu Aziju. Bizantinski car Roman IV. bio je zarobljen u bitki kod Manzikerta (36. kolovoza god. 1071). Neprijatelj je bio na vratima! — Mihajlo VII., car carigradski zaboravlja svađu Carigrada s papom rimskim i moli

Grgura VII. za pomoć. Grgur, kao dalekovidan političar, htio je zaustaviti bujicu islama i udariti na nj već na dalekom Istoku. Grgur pozove Vilima I., kneza Burgundije. No iako je bila gotova vojska od 50.000 momaka, da krene na Istok, nasilna smrt careva i smutnje u Bizantu ometoše ovaj papin pothvat.

Urban II. je ispunio zavjet Grgurov. I Aleksij I. Komnen, car carigradski, vadio je za pomoć protiv pogana. Njegovi poslanici osvanuše na saboru, koji je papa sazvaio god. 1095. u Piačencu. Iste godine sazvan je sabor u Klermont. Do 200 biskupa i mnoštvo drugoga naroda iz svih zemalja skupilo se na trgu. Papa, izvrstan govornik, živo orisa nevolje palestinskih kršćana, a onda završi: »Oružje, kojim dosada prolijevaste bratsku krv, okrenite protiv neprijatelja kršćanskog imena!« — »Bog to hoće« — zaori iz tisuća grla i odjeknu od zemlje do zemlje, od mora do mora. Za dvije stotine godina ne zaniyemi ova lozinka bojovnika označenih križem na desnom ramenu.

Ratnici Kristovi velikim se zanosom skupljaju spremni život položiti za oslobođenje zemlje, kojom su stupale noge Spasiteljeve, i zato ovi ratovi i po cilju i po zanosu bijahu zaista sveti ratovi, iako se ne može nijekati, da su mnogi išli u rat i radi nepoštenih ciljeva. I tu je kao i u svim ljudskim djelima: zlo se okoristilo zanosom dobra. Neprestano su hrlile tisuće u Sv. zemlju. Svega je išlo u rat oko 5 milijuna ljudi od god. 1096. do 1291., a glavnih je križarskih vojnih pothvata bilo sedam.

Glavni pokretači i najzanosniji borci prve vojne bijahu vitezovi. No dok su se oni dobro spremali cijelu zimu za put, dotle zazirući od njihova vodstva pohrliše nerazboritim zanosom seljaci i građani u boj, a neki od njih već kod kuće udariše na Židove.

Kako su ove čete bile bez hrane, uređenog vodstva i stege, to se putem već po Ugarskoj harale, kao da su u poganskoj zemlji. Koloman, koji je upravo provalio u Hrvatsku, vratio se kući i hametice potukao te »križare«. Drugi pod Petrom Amijenskim, jednim od glavnih propovjednika ovoga pothvata, dođoše

do Carigrada, a i oni se poniješe slično onima u Ugarskoj. Prebacivši se u Malu Aziju tamo ih nestade pod mačem Seldžuka. Prva redovita vojska pođe ljeti god. 1096. vođena od lotarinskog vojvode Gotfrida Buljanskog i braće Baldvina i Eustahija. Kako su prolazili neki križari našim zemljama, čuli ste, kad je bio govor o Kolomanu. Neki su prošli preko Ugarske i Srijema, a drugi Istrom i Dalmacijom (ondašnjom Hrvatskom). Sastadoše se svi u Carigradu. Osvojivši Niceju i Antiohiju dopriješe do Jerusalima nakon mnogih nevolja. Na pogled sv. grada mnogi proplakaše, jedni padoše na koljena, a drugi bosonogi i pjevajući dohrlaše pod zidine Jerusalima. Osvojiše grad 15. srpnja i osnovaše Jerusalimsko kraljevstvo, a kraljem proglasiše Gotfrida Buljanskoga, koji ne htjede nositi zlatne krune ondje, gdje je Spasitelj nosio trnovu, već se prozove jednostavno zaštitnikom sv. groba.

Kraljevstvu Jerusalimskom pripadale su i mnoge kneževine u Palestini, te se ono proširilo do Eufrata i Crvenoga mora. Nesloga i jal oslabili su njegovu snagu, a opet bizantinski carevi iz mržnje prema zapadnjacima nisu ga htjeli pomagati. Mosulski sultan god. 1144. osvoji Edesu i zaprijeti i Jerusalimu, a to potaknu papu Eugena III., da pošalje sv. Bernarda Klervojskoga, neka propovijeda novu (II.) križarsku vojnu. Svega je bilo sedam glavnih križarskih vojna.

Glavni cilj križarskih vojna — osvojenje Sv. zemlje — izjalovio se. No ipak je ova seoba Zapada na Istok donijela niz posljedica, koje su utjecale na daljnji razvoj Evrope.

Za Crkvu su važne ove posljedice: 1. Ugled Crkve se silno digao. Na jednu riječ rimskoga pape cijela Evropa i razni narodi dižu se, da se žrtvuju za jedan uzvišeni ideal. 2. Pobožnost se umnožala kod onih, koji su pohodili sv. mjesta. Time je religiozni život dobio novih pobuda. 3. Kod pravih kršćanskih boraca očitovao se veliki duševni prijemor, požrtvovanje, ljubav, a ove kreposti im dadoše snage,

da podnose mnoge muke. 4. Narodi se, upознаše boreći se zajedno za isti cilj i izmiriše se, pa tako je mnogi ostatak barbarstva konačno iščeznuo. 5. Neke sekte na Istoku, ostatak hereza iz IV. i V. vijeka, opet se sjediniše sa Katoličkom Crkvom.

Za Evropu su važne ove posljedice :

Narodi, koji su viteštvom opojeni, za svaku malenkost hvatali se mača, ovim vojnama okrenuli su mačeve protiv zajedničkoga neprijatelja i tako su poštedjeli Evropu od mnogoga krvoprolića, a uz to su zaustavili tursku bujicu, da barem 200 godina kasnije provali u Evropu. Ovo je osobito važno za južne Slavene, da ih val islama nije zapljusnuo prije, nego su se potpuno politički i državno razvili.

Križarske vojne pospješile su razvitak industrije, znanosti (povijesti, geografije, pomorstva), gospodarstva, novčarstva i pjesništva. Ove vojne oslobodiše mnoge polurobove, oplemeniše vitezove, civiliziraše običaje, život i društveni saobraćaj naroda. No kod svega ovoga bilo je bez sumnje i zlih strana, ali prema dobru, što ga donesoše vojne, iščezavaju zle strane. Uostalom svako svijetlo baca sjenu, no zato svijetlo nije uzrok sjene već predmet, od kojega ona potječe.

A sada da nastavimo govoriti o četvrtoj samozvanoj i za nas najvažnijoj križarskoj vojni. Rekoh samozvanoj, jer ovi križari ni ne vidješe Svete zemlje i zato nisu dostojni toga imena kršćanskih vitezova.

Papa Inocent III. je poslao po Evropi svoga poslanika Fulkona, da pozivlje vitezove u boj. Dok je Fulkon po Evropi hodio propovijedajući, narod je u zanosu trgao odijelo i uzimao komadiće kao relikvije, a Fulkon je morao oblačiti svaki dan drugo odijelo. To mu već dodijalo, pa kad je jednom neki čovjek htio strgnuti s njega odijelo, on reče : »Ne dirajte ljudi moga odijela, nije ono sveto ! Evo, ja ću vam njegovo odijelo blagosloviti !« Tada prekriži odijelo napadača, a narod raznije napadačevo odijelo. Ovakav čovjek oduševio je Evropu za novu vojnu.

Kad je sve bilo gotovo, vitezovi se pogodiše s Mlečanima, da ih prevezu u Svetu zemlju. U Mlecima

stolovaše stari devedesetgodišnji dužd Henrik Dandolo. Stolovaše i tužno gledaše niz Jadransko more žaleći, što bijeli Zadar nije još mogao osvojiti. Prepredena guja i lisica bijaše Dandolo.

Ugovor je sklopljen ovako: Mlečani će dati križarima za godinu dana brodove, da prevezu 4.500 konja, 9.000 vojnika štitonoša, te 4.500 vitezova i 20.000 pješaka. Još će Mleci za ovu vitešku vojsku za konje dobavljati hranu kroz devet mjeseci. Osim prevoznih lađa Mleci će im dati za pratnju preko mora pedeset ratnih brodova. Križari će Mlečanima platiti za to 85.000 srebrenih maraka i podijelit će na po sve, što osvoje na kopnu i moru. Na dan sv. apostola Petra i Pavla god. 1202. ima se otploviti iz Mletaka na Istok.

Trebalo je da ovaj ugovor potvrdi papa, ali se njemu nije sviđao, pa ga je potvrdio tek s izričitom zabranom, da se ne smiju napadati kršćanske zemlje ni gradovi. Mlečani ne htjedoše primiti ove pogodbe, ta oni su unaprijed smišljali, kako će s ovom silom napasti Zadar.

Između Uskrsa i Duhova godine 1202. digoše se križari, ali ne dođoše svi u Mletke, već ih velik broj otputova drugim putem na Istok. Tako ih ne dođe dovoljan broj u Mletke i ne mogoše isplatiti cio novac Mlečanima. A Venecija ne popušta ni za paru. Sad će ti stara lija, dužd Dandolo križarima predložiti: »Evo, za ovaj vaš dug osvojite nam Zadar!«

Jedni križari, slabije duše, odmah pristadoše, ali drugi, poštenu vitezovi, odbiše ponudu duždovu.

Sad se dužd posluži varkom. Farizejsko lice namjesti i pope se jednoga blagdana na propovijedaonicu u crkvi sv. Marka pa stade u zvijezde kovati junačko srce i viteštvo križara. Kaže, da je čast Mlečanima biti saveznici ovakovih junaka. On je star, nemoćan, ali drage volje uzet će križ i poći u boj s ovim vitezovima. I starac stade lijevati suze, a križari cijeneći da su iskrene, povikaše: »S nama, s nama idite, vi ćete nam biti vođa!« Dužd prišije krst na klobuk, neka svatko zna i vidi, da i on ide u rat za krst časn.

Uto eto ti i njemačkih križara u Mletke. Oko njih je također oblijetavao dužd, ali neki od njih prezirom ga odbiše, te se vratiše svojim kućama. — Čuvši papa Inocentije III., što se to događa u Mlecima, brže bolje pošalje svoga poslanika Petra križarima, da im zabrani navaljivati na kršćanski Zadar. Neki križari poslušашe papu, pa i sam vrhovni vođa Bonifacije od Monferata ode iz Mletaka da preko Apulije otputuje za Svetu zemlju. No ostali se oglušiše.

— Alaj su to bili pravi kršćani! — upade u riječ jedan đak! — Ne slušaju namjesnika Isusova, kršćanski će grad osvojiti, ubijati kršćane, — a kite se križem i hvastaju se, da čine neko osobito Bogu ugodno djelo! Tako su se i Farizeji čuvali, da ne jedu neopranih ruku, a vikali su: »Propni, propni!«

— Dobro si rekao, ali se ne žesti, već slušaj dalje!

Velika sila otplovi prema Zadru 8. listopada god. 1202. Putem ti kršćanski junaci udariše na Trst i Muje zbog toga, što su uznemirivali mletačku trgovinu po Jadranu. No ovi su se gradovi namah predadoše i još se obvezaše, da će Trst davati duždu svake godine 50, a Muje 25 buradi svoga najboljeg vina.

Uoči sv. Martina ugledaše križari tvrde zidine zadarske i govorahu: »Ko može takav grad silom osvojiti?«

Zadrani izvijesiše na zidine velike križeve, da opomenu križare: »I mi smo kršćani! Zar ćete pogrditi ove znakove, koje i sami na ramenima nosite?«

Već na dan sv. Martina mletački brodovi razbiše lanac, koji je branio ulaz u luku. Zadar je bio opkoljen vojskom sa svih strana. Prepavši se tolike sile Zadrani pošalju duždu poslanike nudeći mu, da će se predati, ali da im ne nanosi zla. Morali su tako raditi nesretni Zadrani, jer im njihov kralj Emerik nije dolazio u pomoć. Dužd odgovori poslanicima: »Ne mogu ja o tome sam ništa odlučiti. Moram govoriti s francuskim križarima, ta ja sam s njima u savezu.«

Dužd se povuče u svoj šator, na kojemu se vijao veliki krstaš-barjak, i pozove Francuze na dogovor.

Oni mu svjetovaše neka primi Zadar. No dok su s duždem grofovi i baruni vijećali, okupiše se oko Zadrana u taboru grof Šimun Monforski i neki francuski vitezovi, te slušajući zabranu papinu svjetovaše poslanike, neka ne predaju Zadra. Rekoše im: »Vi ste dosta jaki, a mi Francuzi ne ćemo udarati na vas, jer nam toga duša ne podnosi.« Čuvši to poslanici, vratiše se u grad i ne čekajući duždeva odgovora. S njima pođe i grof Robert od Boue-a, te se pope na zidine i javi Zadranima poruku svojih drugova, da ne će vojovati protiv kršćanskoga grada. Kad je već sve to svršilo, evo ti dužda sa svojim savjetnicima. Pita za poslanike zadarske. — »Otišli su kući«, javiše mu. Ponosni dužd se začudi, a u taj čas stupi preda nj i vojvode jedan fratar, opat Gvidon, i reče: »U ime svetog oca pape zabranjujem, da dalje osvajate Zadar, jer je ovo kršćanski grad, a sjetite se, da ste vi križari!« Uto stade vojsci čitati pismo papino, a Mlečani navalise na opata i jedva je spasio glavu. Spasio ga je grof Šimun Monforski. Vojska se stade kolebati. Sad se razbjesni stari dužd. Zapjeni se od srdžbe, zabijeli očima, lupi nogom o zemlju i povika franceskim vojvodama: »Tako se drži viteška riječ! Zar ćete pogaziti zakletvu? Koliko smo mi štete podnijeli, koliko novca prosuli, da vas prevezemo do Jerusolima, a vi nama tako! Zar to nije grdan grijeh? Zadrani su vam kršćani? Oni su odmetnici Boga i krsta, a što postaviše križeve na zidove, to je licemjrstvo, to rade da vas prevare. Oni su buntovnici, jer su se odmetnuli od nas, svojih gospodara!«

Vitezovi od straha pred sramotom i od obzira ljudskoga i protiv svoje savjesti jurišem osvojiše Zadar. Ipak grof Šimun Monforski nije sudjelovao pri tome. Pravi kršćanski vitez ne trga mača na kršćanski grad i ne boji se prijekora, da je pogazio zakletvu, jer se nije zakleo, da će prolijevati kršćansku krv.

Iako su prije osvojenja Zadrani ponudili duždu iste uvjete kao ono prije, i on ih primio, to ipak dužd, ušavši u grad, nije se na to obazirao. Dužd i križari oplijeniše grad. Čuvši to papa prokle križare i ljuto

im pisa : »Bratske ste krvi bili žedni ! Vrag vas je opsjenio, da protiv braće svoje ratujete i barjake protiv pravovjernoga naroda razvijete. Na taj ste način prvi plod vaše vojne vragu posvetili, njemu ste u čast i svoju i bratsku kršćansku krv lijevali. Zadrani su izvjesili križeve, a vi na sramotu Raspetome udariste na grad i građane i tiranskom desnicom ih prinudiste na predaju. Od toga vas je imalo odvratiti poštovanje prema križu, kojim ste se okitili, ili to, što je naš u Kristu dragi sin Emerik, kralj ugarski, također upisan u križare za osvojenje Svete zemlje ili barem ugled Svete Stolice, jer vam zabranismo, da udarate na kršćanske zemlje. Mlečani su na očigled vaš razorili zidove grada Zadra, opljačkali su crkve, srušili kuće, a vi ste s njima podijelili ono, što su oni ote li Zadranima. Stoga neka znate, ne vratite li, što ste uzeli, i ne pitajte li u kralja Emerika oprosteno, izopćujem vas iz Crkve i ne smatram vas pravovjernim kršćanima !«

Eto tako papa očito kaže, da su Zadrani bili dobri kršćani, a Mlečani opaki. No našao se u Splitu jedan kanonik, poznati Toma Arcidakon, kojega nije dirnula nesreća Zadrana i uz imanje, što im ga oteše njegova braća Mlečani, on im ote i dobar glas. Piše on naime u svojoj povijesti (a živio je baš u to doba) ovo : »Zadrani su bili razbojnici, grabili su i krali dobra mletačka. Obogativši se podadoše se svakoj razbludnoj opaćini, oholi hvalisali su se svojim razbojstvima. Držali su, da im nitko nije ravan, te su se izrugivali nižima od sebe, a više su prezirali. Uz sve drugo zlo odbacili su i katoličku vjeru i pristali uz heretike primajući ih i štiteći«. Ovi heretici bili bi »bogomili«, o kojima ćemo govoriti. No Toma očito laže, jer eto i njegov splitski nadbiskup Bernard pomagao je Zadrane protiv Mletaka i križara, pa za osvetu mu Mlečani razvališe palaču u Vranjicu kod Solina, jer Splita ne mogoše osvojiti. I među sobom se poklaše Mlečani i križari u Zadru, pa su prozvali križari Zadar — gradom prestupka.

Emerik se slabo pobrinuo za Zadar, ali dobro za svoga sina Ladislava. Okrunio mu ga je za hrvat-

skoga kralja nadbiskup splitski Bernard, a da dijete bude sigurno od strica Andrije, Emerik pusti pred svoju smrt brata Andriju iz tamnice i preporuči mu svoga jedinca. Andrija obeća bratu, da će čuvati Ladislava kao svoje dijete, ali čim sklopi trudne oči kralj Emerik, zaboravi Andrija svoje obećanje, te pred njegovim bijesom pobježe udovica Emerikova s malim Ladislavom iz domovine. Dijete preminu šest mjeseci iza oca 7. svibnja godine 1205.

Andriji se napokon ispuni želja : postao je kralj...

*

Već smo bili u Varaždinu. Prolazeći kroz drvored sa stanice do grada đaci su molili, da ih što prije odvedemo na one nasipe oko staroga grada. Hoće da dozovu u pamet, kako je onuda knez Krsto Frankapan obilazio čete jašući po nasipu, dok ga zrno iz grada ne usmrti. Da nije toga zrna, možda ne bi Ferdinand zasio na hrvatsko prijestolje i drugim bi smjerom bila okrenula naša povijest.

RASIPNI KRALJ

Već je sunce zapadalo, kad se naše društvo smjestilo u zelenu baštu i razgovaralo se o staroj slavi Varaždina i napokon nastavilo svoje razgovore o hrvatskoj povijesti. Onaj, koji je pripovijedao, gucnu dobre kapljice, koju daje zagorska gorica i otsuče :

— Hrvatski herceg Andrija zasjede na prijestolje, kojega se bio željan dočepati. Bio je Andrija rasipan vladar, pa je namah stao darivati državna dobra negdašnjima svojim pristašama u ratu s bratom Emerikom, kojega, kad je već umro, zove »slatke, blažene uspomene«. Varaždinci su bili vjerni Andriji u nevolji, pa ih on zato nagradi godine 1209. Veli kralj : »Kad sam tamnovao u Knegincu, Varaždinci su mi se vjerni i ljubezni pokazali, pa im za to dajem kraljevsku slobodu, da biraju sebi suca, koji će im suditi, a ne će im suditi kraljevski dvorski sudac.« Još ih oprosti od »trgovine«, to jest od poreza na trgovinu, i podijeli im mnogo zemalja. Jednako je i pojedinu gospodu kralj darivao, pa i sluškinje svoje žene. Andrija se uopće predao potpuno svojoj ženi Gertrudi, rođenoj Nijemici, a ona dovela sobom dva brata i predala im svu vlast u državi. Bertolda dade izabrati za kaločkoga nadbiskupa, premda je imao tek dvadeset godina. Inocent III. ne htjede priznati ni potvrditi takvoga biskupa, ali Andrija moli danas, moli sutra i isposlova, da je papa napokon popustio za volju mira. Tada Andrija imenuje Bertolda i hrvatskim banom. On nije bio po čudi Hrvatima.

Kad su u Ugarsku dohrlila još dva brata kraljčina, upletena u umorstvo njemačkoga kralja, sestra ih obasu častima, a zet, kralj Andrija, blagom i dobrima. Već se čaša prelijevala. Hrvatski i ugarski velikaši,

svagdje zapostavljeni, skovaše urotu i poslaše poslanstvo u Carigrad kraljevu stricu Gejzi, neka im pošlje pojega svoga sina, jer će oni zbaciti Andriju s prijestolja.

Poslanici dođoše sretno do Splita, ali tu ih ulovi splitski knez Domaldo i kao vjeran podanik kraljev svezane ih otprati kralju. Za tu uslugu Andrija pokloni Domaldu cijelu Cetinu sve do imotske granice.

Mjesto da se opameti, Andrija postade još gori, jer je cijenio, da je sada siguran od urotnika. Kraljica je rasipala državni novac nabavljajući kolijevke i kupke od čistoga srebra. Andrija ode na pustolovnu vojnu u Rusiju, a ostavi državu u rukama nevrijednoga Bertolda. Tolika je bila mržnja na ovoga, da su jednom velikaši provalili u njegove dvore i nalemali njega i dvoranike.

Napokon srdžba narodna prevrši dozvoljenu mjeru i ubi samu kraljicu i brata joj Bertolda. Poslije je mašta narodna iskitila to raznim pričama, koje novi povjesničari drže izmišljotinama, kao n. pr. da je Bertold obljubio silom kćer hrvatskoga bana Benka. To je bilo godine 1213., a tri godine zatim oženio se kralj drugi put. Vrativši se kući nađe Andrija sve u neredu. Državne blagajne opljačkane, kraljevski pečat ukraden, i eto prilike varalicama, da pišu lažne kraljevske darovnice i osude.

Andrija sada kanda će se promijeniti. Odredi urediti najprije račune s Crkvom. Primio je od oca Bele novac za križarsku vojnu, ali nije ni jednoga vojnika skupio, a blago je potrošio. Sada napokon odredi dati se na put. Ali kako će se prevesti do Svete Zemlje? Opljačka crkve, oltare i samostane, a Mlečanima proda zauvijek sva svoja prava na Zadar. Da ih Andrija ne prevari, Mlečani su zahtijevali, neka i papa potvrdi ovaj ugovor, jer je baš papa najviše korio Mlečane radi Zadra.

— Da, sad im treba papa, a kad su osvajali Zadar, nisu ga htjeli slušati. To su bili baš Judini, srebrenjački kršćani! — Tako će netko iz društva.

— Još i trgovački ugovor sklopiše (nastavi govornik): Mlečani će slobodno trgovati po Andrijinu kraljevstvu plaćajući za svaku trgovinu porez osim za dragulje, biser, zlato i svilu, dakle baš za ono, čime su zaista najviše i trgovali.

— Prevariše li ga, prevariše! — jedan će đak.

— Za prevoz kralj će platiti određenu cijenu, a brodovi će ga čekati u Splitu..., bilo je još zapisano u ugovoru.

Kralj prije polaska na put ostavi za upravitelja Hrvatskoga kraljevstva templarskoga velikog meštra Poncija od Križa, a u Ugarskoj postavi ostrogonskog nadbiskupa Ivana. Po tome se vidi, da je Andrija dobro razlikovao jedno kraljevstvo od drugoga. Hrvatska je posebna kraljevina. Templari su, samostanci vojnici, vitezovi, koji su se zavještovali uz siromaštvo, posluh i čistoću, da će još i vojevati za sveti krst. Papa darova templarima Vranu u Dalmaciji.

— Je li to onaj samostan, koji je s velikim imanjem darovao kralj Zvonimir Grguru VII. ? — Tako upita đak Luka.

— Evala, sinko! Tako je. Dakle tome je redu Andrija povjerio Hrvatsku, a bijaše templara i po ostaloj Hrvatskoj. Andrija je njima već godine 1209. izdao povelju, u kojoj se spominju mnogobrojna imanja po cijeloj Hrvatskoj, koja im kralj što potvrđuje, a što opet daruje. Oslobodio ih je od svih poreza. I druge je redovnike milovao. Kod Topuskoga je gradio cistercitima (to su odvjetak reda sv. Benedikta) lijepu crkvu i samostan. Crkva je morala biti vrlo lijepa, što se dade prosuditi i po glavnim vratima crkve. Sagrađena je bila u divnom gotičkom slogu. Još oko godine 1800. bijaše čitava. Danas ono mjesto zovemo Opatovina. To ime i ona ruševina, kao da su jedina slaba jeka davne prošlosti. Topusko je bilo sjedište Andrijino, dok je bio hrvatski herceg. Cistercite je bogato obdario sa desetak darovnica: niti ban niti itko nije ih smio uznemirivati tražeći od njih porez. Dozvolio im je kralj pobirati neke poreze, kao

kunovinu, a negdašnji kmetovi herceški postali su podložnici opatovi. Nisu bili dužni ni bana primiti na konak, makar je on zamjenjivao kralja u Hrvatskoj...

Skupio dakle Andrija križare i dao se na put preko Zagreba, Gvozda, Zrmanje i Knina u Split. Uza nj, osim ostalih njemačkih i ugarskih velikaša, bio je i hrvatski knez Stjepan Babonić, gospodar Blagaja-grada sa 250 konjanika. U Zagrebu se kralj ustavio neko vrijeme, da proslavi tu posvetu nove stolne crkve. Ta imao je tu Andrija i svojih prijatelja. Boravio je on na Griču šest godina kao hrvatski herceg od god. 1198. do god. 1204. Ta crkva, koja se god. 1217. za boravka Andrijina posvetila, postradala je god. 1242. za navale Tatara.

Dođoše k Andriji kanonici i biskup, da ga zamole, neka im potvrdi sve povlastice, koje su primili od predašnjih kraljeva.

— Kao ono za Zvonimira u Kninu, — jedan će četvrtaš.

— Dakako! Nije Hrvatska ropska zemlja! Ona stupa pred Andriju kao pred svoga kralja, a opet običaji su u cijeloj Evropi bili isti!

Sio dakle Andrija za sto, a kanonici i biskup donijeli stare povelje.

»Čitajte«, veli kralj. Jednu po jednu čita kraljev pouzdanik, a kralj i doglavnici slušaju i slušaju. Kad ih sve iščitашe, onda će kralj svojim velikašima: »Što vam se čini?«

— »Sve dobro i pošteno!« jednoglasno će oni. —

»E kad je tako, neka im bude sve po volji«, i udari rukom po naslaganim poveljama, a kancelar piše već novu povelju, kojom kralj potvrđuje sve stare, i još kralj pridoda svoju milost: da Kaptolu i njegovim podanicima nema suditi ban i da nisu dužni primiti u goste ni kralja ni bana.

— Težak je to bio teret primiti u goste kralja, kad podanici nastoje da ga se riješe! Primijeti netko.

— Zaista težak! Evo, kako je bilo Splićanima. Iz Zagreba Andrija dojezdio u Split. Toma Arcidakon

življaše tada u Splitu i evo, što o tom dolasku pripovijeda :

»Kralj je unajmio mnogo lađa u Mlečana, u Jakinu i Zadru i po drugim gradovima Jadrana i sve ih skupio u Splitu. Ispred sebe je poslao svekoliko oružje i hranu na velikom broju kola i teretnim konjima. Kad je ovo sve prispjelo, svu su okolicu prekrili. Prije kralja je došlo mnogo Sasa, a bili su svi mirni i blagi ljudi, pobožni i željni s kraljem otploviti, jer se okitiše križem. Kralj je tražio, a Splićani su mu dali cijelo predgrađe za konačište putnicima. Sami su izašli iz kuća i prepustili ih gostima. Dostora tako su bile pune kuće ljudi i marve, da nisi imao gdje nogom stupiti. I nisu mogli svi stati u kuće, ma da su se natiskali i zbili. Veći dio cijele kraljeve pratnje boravio je amo tamo po polju pod šatorima. Neki su se Splićani plašili videći tako neobično mnoštvo, a drugi su se čudili.

Tako godine 1217. dne 23. augusta prispije u Split kralj Andrija. U procesiji iziđe gospodinu kralju u susret svi građani i okolišnji seljani te cijela njegova vojska pjevajući mu iz svega grla pohvale.

— Kakve pohvale ?

— Onakve kao u Zadru Kolomanu. To se običavalo u srednjem vijeku pjevati kraljevima u znak, da ih se priznaje gospodarima.

Svećenstvo cjelokupno, u bijelim haljinama, a poviše njih svileni oplećci sa križevima i kadionicama iziđe sve do predvraća grada pjevajući. Kad je svijetli kralj vidio svečanu procesiju, odmah sjaši s konja i okružen velikom četom svojih velikaša, a biskupi mu bijahu s desna i s lijeva, jer su i oni dohrlili u Split, dakle kralj se pješice uputi i dođe do crkve sv. Dujma. Tu iza službe Božje položi na oltar svoj dar i ode u za nj određeni stan.

— Položio je tako i knez hrvatski Mutimir godine 892. svoj dar na oltar sv. Dujma, — sjeti se klerik Ivo.

— Jest. To je opet jedan sredovječni običaj.

Kralj se, kako Toma pripovijeda, ukonačio izvan zidina, jer nisu građani rado gledali kralja u gradu ;

bojali su se, da im ne okrnji njihovu slobodu i ne-
odvisnost, koju im je već Koloman zajamčio.

I nastavlja Toma : »Tada kralj stade Splitsanima iskazivati veliku naklonost, tako da ih je on sam po-
zivao, neka traže od njega, što bi im bilo za opću ko-
rist. Tako je kralj htio, da za sigurnost grada njihova
uzmu u svoje ruke tvrđu Klis, štaviše htio im je predati
i otoke. Ali Splitsani, po svome običaju, nehajući za
opću korist, svaki je tražio svoju privatnu.

Uto za boravka kraljeva umrije nadbiskup split-
ski Bernard. Andrija uze nagovarati Splitsane, neka
izaberu koga iz njegove pratnje za biskupa, posebice
nekoga Aleksandra, ali Splitsani se oglušise kraljevu
pozivu, premda su znali, da bi ih kralj obasuo svojim
darovima. Kralja ipak ispratiše lađama do Drača.
Nije se dobar dio vojske mogao ukrčiti u brodove,
već se mnogi povратиše kući. Nije ni Andrija dugo vre-
mena ostao u Palestini. Toma Arcidakon kaže, da je
zaista zadao velik strah Saracenima, ali mala korist
od sve njegove vojne. Iza tri mjeseca vrati se kući
noseći nekoliko relikvija, od kojih je jedna i »crno
dijete«, navodno jedno od betlehemske dječice, kako su
prije držali. To se dijete nalazi u zagrebačkoj katedrali.

Umalo ne plati i životom Andrija, jer teško oboli,
a neki pomisliše, da je otrovan. Vraćajući se Balka-
nom, zarobi ga bugarski car Asjan i ne htjede ga pu-
stiti, dok mu ne obeća za ženu svoju kćer.

Vratio se Andrija kući cijeneći, da je ispunio
zavjet, makar nije ni vidio Jerusalima. Kod kuće je
našao sve u zbrci i neredu. Osilili se velikaši i ne mareći
ni za kralja ni za zakon klali su se između sebe, grabili
jedan drugome imanja. Kralj, zadužen do grla, još
gore smutnije prouzrokovao svojim vladanjem. Po-
reze proda Židovima i Izmaelćanima (narod muha-
medovske vjere), a oni kupeći ih oguliše narod. Novac
je kvario mećući u nj manje srebra nego bi išlo po nje-
govojoj vrijednosti, državna dobra je zalagao bogata-
šima. Ovi su na taj način stekli ogromna imanja i
postali neobuzdani silnici prema kralju i narodu. Za-
vadio se sa sinom Belom, i obojica digoše oružje jedan

protiv drugoga. U Hrvatskoj je Bela bio herceg i samostalan vladar, jer je, kao negda Andrija, držao svoj posebni dvor. Zli ljudi, a doglavnici očevi, i s druge strane sinovlji, uckali su jednoga na drugoga i tako se bogatili darovima kao vjerni pristaše. Sva zemlja planu. U Zagrebu za tih buna izgorje stolna crkva. Da s temelja država ne propadne radi loše uprave, nereda i financijskih neprilika, hrvatski i ugarski velikaši prisiliše Andriju, da izda »zlatnu bulu«, koja je poslije postala temeljnim državnim zakonom. Osim uvoda i zaglavka ima ta »Zlatna bula« 31 članak. Zove se »zlatna bula«, jer je bila pod zlatnim pečatom. Sam kralj priznaje u uvodu, da su mnogi kraljevi krnjili prava plemstva, pa i on je sam dolazio do sukoba s plemstvom. Nakon tolikih molba evo izdaje ovaj list slobodština. »Zlatna bula« je uredila sudove, omeđala vlast kraljevu. Da ne razbacuje državna dobra, zabranila kvarenje novca, i da se u poreze ne smiju miješati Židovi, uredila je pitanje nasljedstva kod privatnika, označila točno dužnosti plemića prema kralju. I neke sitnice nije zaboravila na pr. da kraljeve svinje ne smiju pasti u šumama plemića, ako to oni ne dopuste. Ne drži li se kralj ustanova zlatne bule, ima pravo narod dignuti oružje na njega.

— Na taj su se članak pozivali Petar Zrinjski i Krsto Frankapan, — primijeti vatreni Domagoj.

— Pa i to treba zapamtiti, da je »zlatna bula« vrijedila samo u Slavoniji, a u Hrvatskoj i Dalmaciji nije imala moći, jer je Hrvatska posebna kraljevina!

U Hrvatskoj je dakako vladao Bela gotovo kao samostalan vladar. Njegov prijatelj, zagrebački biskup Šimun, pomirio ga je s ocem, ali kratko je trajao mir, jer Andrija, po prirodi svadljivac, stade goniti sina, tako da je ovaj s obitelji pobjegao u Austriju. Na nagovor pape Honorija III. izmirio se opet otac sa sinom. Koliko je bolji bio Bela od oca, vidi se po tome, što je svim silama nastojao oko procvata svoje zemlje — Hrvatske. Da bude bolja uprava, on god. 1225. imenuje za primorske strane posebnoga bana Vojnića. To je prvi poznati nam »primorski ban«.

Pomagao ga je i vrijedni i zaslužni zagrebački biskup Stjepan. Ovaj je bio vrlo darežljiv čovjek, te je pomagao obilatno svoje kanonike, da »ne budu prisiljeni zanemarivati Božju radi siromaštva proseći milostinju u nestašici svagdanjega hljeba«. On im je darovao mnogo zemalja i odredio, da im se s njegovih imanja ima davati svake godine dvije stotine krmaka i pet stotina kabala vina. Što je novca uhvatio za prodane zemlje, to je dao svojoj stolnoj crkvi. Dao je napisati knjige za poduku mladih svećenika, naselio je u »Vlaškoj Vasi« (danas Vlaška ulica) franjevence i dominikovce po prilici ondje, gdje je negda bio nadbiskupski orfanotrofij, a kanonicima dao mjesto za gradnju kuća ondje, gdje su danas na Kaptolu njihovi stanovi.

Bela putuje po Hrvatskoj uređujući prilike. Eno ga sad u Topuskom, sad u Krapini. Godine 1226. postade Bela suvladarom i to na zahtjev velikaša, koji nisu više mogli trpjeti Andriju. Ta taj nesretni kralj gazio je ponovno ustanove zlatne bule, koje su bile u korist velikaša, a držao se onih članaka, koji su bili njemu povoljni. U Hrvatskoj je postao hercegom Koloman, mlađi brat Belin.

Do Gvozda još je nekako hercegovina vlast sezala, ali iza Gvozda u pravoj Hrvatskoj i Dalmaciji uzeše se baniti hrvatski velikaši zatirući prava gradova i slabije braće svoje — plemenitaše. Pojedinci su vladali u svojim župama i knežijama kao kraljevi, a zatirali se između sebe kao najgrđi dušmani.

U Poljicima i u Omišu stolovahu Kačići, potomci neretvanskih gusara. Bijahu oni neobuzdani, pa se već i caru Emanuelu činilo junačko djelo, kad ih je god. 1166. obuzdao njegov vojvoda Ivan Dukas. U borbi s Kačićima i splitski nadbiskup Rajnerije bi zasut kamenjem, ili, kako pučka predaja hoće, varčakom u glavu udaren i ubijen. Za Bele III. gusarile su njihove lađe sve do Južne Italije po pokrajinama cara Fridrika II. Za slabe vlade Andrije II. još više se osiliše, pa je u ono doba silnik Malduč Kačić strahotrepit svih gradova i otoka na Jadranu. Da se obrane od njegove sile, gradovi sklapaju saveze. Ne pušta

Malduč na miru ni križare, kad putuju za Svetu zemlju, jer je ljuti bogomil. Savezu Klisa, Šibenika i Splita pristupi i papa Honorije III. te zajedno slomiše silu Maldučevu. Njegovi poslanici padoše pred noge papina poslanika moleći milost. Do koju godinu opet Malduč otimlje i pustoši zemlje templara u Žrnovici kod Splita, otimlje kralju otoke Brač i Hvar, a i sam papin poslanik jedva umače ruci Maldučevoj. Andrija II. diže god. 1225. veliku vojsku i ote Kačićima svu baštinu, a nadbiskup ih splitski isključuje iz Katoličke Crkve. Opet mole milost.

I tad se za neko vrijeme smiriše.

Ni u sjevernijem dijelu Hrvatske i Dalmacije nije bilo bolje. Andrija II. bio je obdario Domalda kneza župom Cetinom, ali se i Domald doskora izneyjerio kralju, kad se osilio postavši knezom Splita i Šibenika i gospodar zemlje od Krke do Zadra. On je uckao i Splićane protiv Trogirana, te ova dva grada zametnuše rat između sebe. Protivnici Domaldovi bili su knezovi od Bribira grada, inače od plemena Šubića. Knezovi Bribirski postojano stajahu uz kralja. Splićani god. 1221. skinuše Domalda, a izabraše Višena Bribirskoga, gospodara Zvonigrada. Domald skupi vojsku i udari na knezove Bribirske. Splićanima se ljuto osvetiše Cetinjani. Neki Budimir sa svojom braćom danomice im pustošio polje i klao ih, a stoku odvodio. To im je bilo lakše, jer su bili u dogovoru s nekim prijateljima u Splitu, koji su im išli na ruku. Ovi su Splićani dobro zabilježili svoje ovce i volove, pa su ih Cetinjani štedjeli.

Od tih nasilja junački je obranio Splićane knez Višen. Njegovi se konjanici borahu vješti boju pod vodstvom nekog Višenova vojvode, hrabra čovjeka, koji je već bio izgubio u boju jedno oko. Ovu pobjedu Toma Arcidakon, kojemu je sve nisko i nevrijedno, što je hrvatsko, pripisuje zaista Višenovim ljudima, ali ih zove »naši«, kao da su tobože Splićani potukli Domalda!

Sinovac Višenov knez Grgur oteo je Domaldu zemlje i gradove oko Krke i tako postao prvi velikaš u Hrvatskoj. Ove zemlje od Krke do Zadra darovao

je Andrija II. knezovima Bribirskim poveljom godine 1223. »radi njihovih neprekidnih i vjernih služba, a najviše zato, što je spomenuti Domald zemlju rečenih vjernih naših Grgura i Stjepana, dobavivši sile iz stranih država (Venecije), vojskom pustošio.«

Ali sada davao posija novu neslogu između samih knezova Bribirskih. Stric Višen i sinovac Grgur zakvačiše se. Višen upravo godine 1223. opkoli vojskom Bribir i u njemu kneza Grgura. O tome pripovijeda Toma Arcidakon (splitski): »Grgur bijaše vrlo lukav. Rano u zoru namjesti zasjede i dok straža neoprezna nije dobro pazila, iznebuha provali u Višenov tabor te nemilice stade klati. I sama Višena živa uloviše. Kad ga dovedoše pred Grgura, stade moliti milost i da mu poštedi život. No Grgur, čovjek oštar i tvrda srca, ne ganu se na molbe zarobljenika i reče svojima: »Skinite mu oklop!« Kad je Višen skinuo oklop, Grgur pograbi mač i turi mu ga usred trbuha govoreći: Ta milost je za Višena! On je mene toliko puta kao neprijatelja uznemirivao oružjem!«

Mjesto Višena izabraše sada građani splitski za kneza svoga kneza Petra iz Huma, očita bogomila. Tome svećenstvo zatvori crkvena vrata, a građani se sad pobuniše i u velikom broju dođoše pred crkvu te pograbivši zvonara, oteše mu ključe i uvedoše Petra u crkvu. Ovaj Petar povede Splitskane protiv »nekih Hrvata Toljena i Vučete«, kako pripovijeda Toma Arcidakon. Splitskani im zapališe grad Ostrog i osvojivši ga »razgrabiše sve njihovo blago, crkvu razoriše do zemlje, raskopaše grobove i kosti njihovih praotaca razasuše po polju, da ne mogu tražiti poslije nikakovo pravo na taj grad. Vezaše vojnicima ruke naopak o i odvedoše ih u Split čvrstom ih stražom čuvajući. Nitko se za njih nije brinuo za puna tri dana, pa od gladi i žeđe i teške tamnice većina ih pomre.«

Doskora se opet iz svoje Cetine maknuo Domald. Osvojio je Klis i udarao na Splitskane. Jedne noći im odvede iz torova trideset hiljada ovaca. Ljude zarobi i tek nakon godine dana uz veliku otkupninu pusti na slobodu.

Ni Grgur Bribirski ne mirovaše. On otjera iz Splita Petra Humskoga i sam se nametnu Splićanima za kneza. Uto je postao hercegom hrvatskim mladi sin kralja Andrije Koloman. On je godine 1226. došao do mora. Tad je darovao trogirskoj crkvi staru hrvatsku župu Drid.

Kako je glavni doglavnik i savjetnik hercegov bio knez Grgur, to je uradio mnogo dobra i smirio Hrvatsku i Dalmaciju. Toma Arcidakon, koji ga inače ne voli, priznaje, da je za njegove vlade u Splitu mogao svatko mirno i sigurno obavljati svoje poslove. Pa ipak mu taj zadrhti Roman na drugom mjestu zamjerava, da se nije brinuo za grad već samo za svoje prihode.

U Trogiru je knezom bio brat Grgurov Stjepko, koji će se proslaviti u borbi s Tatarima.

Mladi herceg Koloman dao je hrvatskim gradovima Vukovu (Vukovar) i Virovitici razne slobodine.

Sve do smrti Andrijine vladale su smutnje u kraljevstvu radi njegove nesposobnosti i zle čudi. On je ponovno gazio odredbe »zlatne bule«, pa je tim navukao na se izopćenje iz Crkve.

Razmirice radi bogomilske vjere razdirale su također u ovo doba Hrvatsku i Bosnu, ali o tome drugi put... Andrija je umro 21. rujna god. 1235.

PUKLA SU PAKLU VRATA

— Teško li je bilo živjeti u ono doba! — zavapio je naš klerik Ivo, kad smo se dijelili od Varaždina i kretali prema Zagrebu, da se vratimo u Split i otpočnemo na našem plavom moru i žarkom suncu.

— Teška su zaista, djeco, bila vremena! — don Lovre će, a uto će mu upasti u riječ Luka:

— Nije ih lako, gospodine, ni učiti, a kako li je bilo proživjeti ih!

Već je vlak daleko odmaknuo, kad društvo prihvati pričati o bijegu kralja Bele ispred Tatara.

— Ovuda nekud bježao je nesretni kralj. Bijaše mu dvadeset i devet godina, kad se okrunio i to treći dan poslije očeve smrti.

— Francuzi kažu »Le roi est mort, vive le roi«: »Kralj je umro, živio kralj« t. j. jedan je umro, živio ovaj drugi! — umetnu don Vice Fulgosi. — Bela III. krunio se zajedno za hrvatskoga i ugarskoga kralja, i otada se unaprijed svaki kralj krunio jedamput za obje kraljevine, no Hrvatima i dalje ostaje posebna kraljevina sa svojim saborom, zakonima i običajima i sa svojim banom na čelu. Kako su burna bila vremena, bilo je teško kralju silaziti u hrvatske krajeve, a plemstvu hrvatskom još teže podnositi troškove za kralja, njegovu pratnju i krunidbene svečanosti, i tako se posebna krunidba malo po malo napustila.

Don Lovre opet nastavi:

— Kralj Bela III. u naponu snage i mladosti dao se, da ljudski uredi svoje kraljevine i podigne ugled i vlast kraljevsku, koji su i onako duboko pali za njegova oca Andrije. Otjera s dvora zle i naopake savjetnike očeve. Neke dapače stavi pod ključ, a palatina Dioniza liši očinjeg vida. Sad će obračunati i s

velikašima! No kako? Treba i kralj svoju stranku, svoju vojsku, da udari na velikaše.

Da to ima, primi 40.000 obitelji divljih Kumana u Ugarsku između Dunava i Tise. Kumani su turski narod, prozvan po rijeci Kumi u Kavkazu, gdje su prije obitavali. God 1055. provalili u Evropu, i Rusi su imali s njima ljutih okršaja. Odatle su došli u današnju Rumunjsku. Kad su na njih udarili Tataři, kumanski kralj Kuten zaista ih je dvaput potukao, ali se napokon sklonio u Ugarsku kralju Beli pod okrilje. Sve do god. 1638. su bili svijesni svoga podrijetla, danas su pomadžareni. Mnogo su nasilja pretrpjeli Mađžari od ovih divljih pogana i zamrzili su kralja Belu radi Kumana, jer nije držao na uzdi došljake, dok je Mađžar više puta bio šiban, kad bi se i potužio na Kumane.

Oslanjajući se na Kumane zareda sada kralj reformama. Dotada su državni velikaši sjedjeli pred kraljem i kao ravni njemu prikazivali usmeno tužbe i parbe, te zahtijevali, da im se istoga časa kroji pravda. »Polako!« veli kralj Bela. »Treba poštovati kraljevsko dostojanstvo!« I on ti jednoga dana dađe pokupiti sve stolice velikaša (a svaki je svoju držao u kraljevskoj dvorani) i spali ih ognjem. Šta li se začudiše velikaši došavši u dvor, a ne našavši svojih stolica! I tako su morali stajati pred kraljem. A sada će ti oni, da iznose usmeno svoje parbe. Kralj ih ni ne sluša, već ih puti na svojeg kancelara: »Njemu sve to pismeno izložite, a onda možete poći svojim kućama; da ovdje ne dangubite. Osudu ćete primiti pismeno!« — »Kakva je to novost!« rekoše velikaši, zar je kancelar kralj i mi da odvisimo od njegove volje i milosti!«

Na sve tužbe velikaša protiv Kumana kralj je odgovarao, da Kumani naseliše samo puste krajeve i ne oteše nikome ništa, a što ih on voli nego Mađžare, ta gosti su mu. Trebalo je povratiti kruni njezina prava i imanja, koja su velikaši dobili rasipnošću oca mu Andrije. Još reče, da je uveo pismeno poslovanje na sudu po uzoru najbolje vlade rimskoga pape.

Ovo se sve malo ticalo Hrvatske, ali mržnja između kralja i plemstva bila je uzrokom, da je Mađarska podlegla Tatarima, koji su preko Ugarske provalili u Hrvatsku. Dva su nam suvremena pisca opisala ovu nesreću, od kojih je jedan Splitsanin Toma Arcidakon.

Dodoše oni nemili gosti u Evropu iz krajeva na sjeveru Kine. Gori su bili od samih Huna i Avara. Kad se jednom okupiše poglavice Mongola kod izvora rijeke Amura, povika neki stari vračar: »Bog je darovao cijelu zemlju Temudžinu, on je naš Džingiskankan«, to hoće reći »veliki gospodar«. Taj »veliki gospodar« Temudžin osvoji umalo ukratko sve zemlje do Evrope, a onda kao oluja provali preko Kavkaza u Rusiju. Ni ista prostrana Rusija ne odolje sili njegovoj. Temudžinov sin i nasljednik imenom Ogotaj, posla sinovca Batu-kana ponovno u Evropu. Sila mnogolska poplavi Rusiju, Poljsku, dio Njemačke i da će se prosuti po Češkoj i Moravskoj, ali češke gore i junačka prsa još jača od gora ustaviše mongolsku bujicu. Kralj Večeslav I. i junačina Jaroslav od Slivna spasiše svoju domovinu.

Strašan je bio mongolski vojnik! Okretan, hitar, uzdržljiv prevaleo je na svome konjičku u jednu noć toliko puta, što ga teškom oružan vitez nije mogao prevaliti za tri dana. Strijela je njegova kao munja gađala.

Ovakva kuga približavaše se Ugarskoj godine 1241.

Plamen požganih sela i gradova na granici Ugarske javljao je pakleni pohod. Da bude veći užas i zaprepashtenje 6. listopada god. 1241. pomrča sunce, kao što i tri godine prije. Narod je tumačio kao rđav znak. Kralj Bela posla nešto vojske, da zatvori prolaze na Karpatima, a po Ugarskoj (regbi ne po Hrvatskoj) razbježaše se glasnici s krvavim mačevima zovući narod na ustanak.

Velikaši se smijahu i zlobno se rugahu veseleći se zabuni kraljevoj.

— Oho! zna sada kralj za nas! A gdje su mu Kumani? — jedan će. A drugi nadoda:

— Šta Tatari, Mongoli ? Ima mnogo godina, da nas plaše tim gostima ! Nismo djeca, ne vjerujemo mi toga. Što se to novo kralju sanjalo ? — Treći će.:

— To gospoda biskupi izmisliš, neka se mogu opravdati, što ne dolaze u Rim, kako im dužnost nalaže. Boje se troška, pa im se hoće Mongola, da ostanu kod kuće tobože braniti domovinu !

— A bijahu čudni ti Madžari. Ovako ih opisuje Toma : »Izjedala ih je lijenost i putene lasti. Zemlja ugarska bogata i plodna pružala je prigodu svojoj djeci, da se naslađuju obiljem i neumjerenim užitkom. A kakvu li je brigu imala mladež, nego da redi kosu, njeguje kožu, i da se oblači više po žensku nego li po mušku. Cio dan ili se fino gosti ili se podaje mekoputnim zabavama. Tek oko devet sati jutrom budi se iz noćnoga sna. Proviđi sve dane života u hladovitoj šumi i po ubavim livadama sa ženama.

Međutim klanci karpatski ne zaustaviše Mongola, makar da su puti bili zakrčeni posjećenim stablima.

Kralj sazva sabor u Budim godine 1241. mjeseca veljače. Neki pametniji odazovu se i obećaše pomoć kralju, drugi uhvatiše prigodu, da koješta prigovaraju. Već su do Pešte došle neke čete Mongola. Sad će ti Madžari : »A koliko ih je pogubio kralj ?« I goru ludost počinije. Navališe na kumanskoga vođu Kutena i pogubiše ga. Kumani planuše divljom srdžbom, te u čas, kad je trebao mir i sloga, Ugarsku su razdirale unutarne borbe. Kumani popališe mnoga sela, a onda mnogi prijeđoše k Tatarima.

Bela maknu vojsku na sjever svoje države k rijeci Šaju. Dohrlio mu je u pomoć i brat Koloman, hrvatski herceg s hrvatskom vojskom.

Ratna osnova bijaše nikakva. Ni u taj čas ne moguše se složiti, a Mongoli im pred očima.

Kod mjesta Mohi 11. travnja god. 1241. zametnu se bitka. Madžarski suvremeni pisac opisuje, kako iznebušeni Madžari od bijesne navale Tatara ne moguše gospodari sluge, ni sluge gospodare naći, da im pomognu uzjahati konje. Kad su ulazili u boj, nisu junački srtali, već lijeno i mlitavo. Prije su se očeš-

ljali, umili i uredili. Tolika je bila množina mongolskih strijela, da je gotovo zasjenila sunce. Strijele su letjele po zraku kao jata skakavaca. Madžari su se uokolo vrtjeli, zbiti i stisnuti, da nisu mogli nikud nikamo, a od vrućine su izdisali. Uzalud vika kraljeva, nitko se ne miče. I kad je sve bilo izgubljeno, herceg Koloman i njegovi Hrvati ljuti okršaj zametnu i dobar dio dana se boriše. Koloman je mislio, da će mu kraljeva vojska pomoći, ali se prevario, jer većina uzmičaste, a Tatari ih pustiše posred svoje vojske, a da ni strijele na njih ne odapeše. Tako većina Madžara napusti bojno polje i što ih veći broj bježaše, to im širi put ostavljahu Tatari. I nitko ni na koga ne udari mačem, niti se čulo jedne riječi ili vike. Tako i kralj izmaknu neprepoznat. Napokon uzmaknu i Koloman bježeći glavom bez obzira, da vida rane. Ne izvida ih, već umrije u Čazmi u Hrvatskoj, u svom herceštvu. Splitski i madžarski ljeopisca potpuno se slažu opisujući težak poraz Belin. Toma kaže, da je Belina vojska padala »kao žir, kad potreseš hrastov dub«. Iza bijega »po putevima je ležalo blago, zlatno i srebrene posuđe, grimizna odijela i mnogo oružja nesretnih bjegunaca. Ali je okrutnost nečuvena u Tataara! Malo cijene i najbogatiji plijen, jedino žude klati ljude. I kad ih nađu klonule od naporna puta, da ne mogu ni oružja u rukama držati, ni nogom maknuti, da pobjegnju, tada sa svih strana odapinju strijele na njih, mačevima ih sijeku, nikome ne praštaju, već sve nemilo ubijaju. Padali su ljudi s desna i s lijeva kao jesensko lišće, putevi se prekriše leševima, krv je rijekom po polju tekla, nesretna domovina sva se crvenjela od krvi sinova. One, što ih ne posječe mač tatarski, natjera Mongol na neku baru, i tu se gotovo svi zadušiše. Tatari poput divljih zvijeri žeđali su samo za ljudskom krvi. Svi putevi, svako sklonište bilo je puno mrtvaca. Strahota je bilo vidjeti mrtva tjelesa, kako leže kao posječeni dubovi ili odronulo kamenje. Tako prve noći, ali dojučih dana privikli se bjegunci na to, i što im je prije bio užas, to im poslije postade zaštita života. Neki naime ne uzdajući se u noge,

da će pobjeći, namazaše se krvlju pobijenih i sakriše se između mrtvaca, i tako su mrtvi žive spasili.« Tako Toma, suvremenik tih događaja!

Tatari su ugrabili kraljev pečat, a neki Madžari pristavši uz neprijatelja pisahu pisma na sve strane, neka svatko ostane na svome mjestu, jer da će kralj pobijediti Tatare. Ta su pisma Tatari pečatali kraljevim pečatom i slali po gradovima, da lakše uhvate i pokolju pučanstvo.

Opet nam Toma nastavlja: »Djecu, starce i žene po gradovima poredali bi i posjekli, pa, da ne okrvave odijela i da se ne umore krvnici, svukli bi im haljine, i tada bi krvnici podigli ruke žrtvama i lagano samo u srce zaboli strijelu. Žene mongolske, koje su se smjelo borile opasane mačem kao i muškarci, još su bjesnije bile na zarobljene ženske. Ako su naime vidjele koju prikladnijega lica, namah bi je radi ljubomore probole mačem. Je li koja bila zgodna za poslugu, odrezale bi joj potpuno nos i tako nagrđenu odredile za službu. Zarobljene dječake bi dale dovesti preda se i ovako se okrutno igrale: Najprije bi ih prisilile, da posjedaју na skupove. Zatim bi pozvale svoju dječicu, dale im zelene šibe i naredile, da njima biju po glavi nesretnu djecu, a one bi to gledajući namigivale jedna drugoj smijući se i hvalile onoga, koji bi jače udarao. Osobito bi pohvalile onoga, koji bi jednim udarcem do mozga ranio i tako usmrtio dječje tijelo... Kad bi došli u samostane, izlazili su pred njih misnici u svetim odjećama pjevajući crkvene pjesme kao na dužnu počast pobjediteljima. Spremali im gozbe i darove, da im umekšaju srce. Ali Tatari ne znaju za ljubav i čovječstvo, smiju se priprostosti njihovoj i bez milosrđa sijeku im golim mačem glave. Tada prođu u samostane, grabe do čega dođu, zapale kuće, oskvrnu crkve, ruše oltare, razbacuju svete moći, a svete haljine darivaju svojim ženama.«

Zapalivši Peštu, tada još potpuno njemački grad, toliko ljudi pobiše, da Toma Arcidakon kaže: »Toga krvoprolića eno još svjedok su ogromne gomile naslaganih, a ne pokopanih kostiju, koje se još vide.«

A hoćete li znati, kakva je čud tatarska bila izvan boja. I tu nam opisuje Toma. Ovako izgledaju : »Strah i trepet ti zadaje sam pogled na njihovo lice. Nisu visoki, ali su jakih prsiju. Lice im je široko, a koža bijela. Golobradi su, tupa nosa, sitne oči stoje daleko jedno od drugoga...« Opisavši im oružje, Toma kaže, da im je zastava crno-bijela, a navrh koplja kita vune.

— To je kao konjski rep u Turaka ! — primijeti Ivo.

— Mongolska zastava !... »Konji su im nepotkovani i trče po pećinama, kao da su koze, a i nakon tri dana najtežega napora zadovolje se s malo slame. Takvi su i Mongoli kao njihovi konji. Zaziru od kruha, svako meso jedu, a piju kobilje mlijeko pomiješano s krvlju. U boj tjeraju podjarmljene narode, osobito Kumane, a ne srću li ti kao ludi u bitku, namah im sijeku glave. Tataři se pak nerado izlažu smrtnoj pogibelji. A ako koji od njih pogine, iznesu ga smješta iz bitke, pokopaju, natjeraju na grob konje, da utru zemlju, neka se ne zna za grob. I od najvećeg mnoštva Tatara ne čuješ glasa, već kao da su nijemi ne daju glasa od sebe, šutke putuju, šutke se bore. Nema vjere u njih, niti drže išta do zakletve. Drukčije od svih naroda niti šalju niti primaju kakvo poslanstvo za rat ili za mir.

Ove zvijeri u ljudskoj spodobi ! A svi su Mongoli vazda bili skloni na okrutnost, eno vam povijest takvima prikazuje Kineze, Avare, Hune i Turke. Pred Mongolima i sam silni car Fridrik II. zadrhta, i veli Toma o njemu : »Kaže se, da nije mislio, kako će im se oprijeti, već kako će se sakriti !«

Kako da ne bježi nesretni Bela ! Uteče se on austrijskom vojvodi Fridriku Ratobornom. Ovaj mu izide u susret do granica svoje vojvodine. Primivši kralja u svoju zemlju, vojvoda ga porobi. Veli mu : »Kralju, ti si meni negda na silu iznudio mnogo novaca. Daj, sad vraćaj !«

Kralj mu predade sve svoje dragocjenosti. »Malo je !« kaže vojvoda. I kralj mu morade predati još i tri međašne županije. »Sad se zakuni, da ćeš se držati

ovoga ugovora!« Kralj se kune. Vojvoda oduze sve blago i kraljevoj pratnji.

Pobježe zatim Bela za kraljicom, ženom svojom, koju je bio poslao u Hrvatsku s mnogim blagom. Kraljevska se porodica najprije skloni u Zagreb. Mongoli nisu mogli prijeći Dunava, pa je kralj mislio, da je siguran u Zagrebu. Tu je bio 18. svibnja godine 1241. Toga je dana pisao papi Grguru IX. moleći pomoć. I druge vladare zamoli, ali oni se oglušše. Car Fridrik II. odgovori kralju: »Prije ću podložiti papu i Rim, a onda ću svladati Tatare!«

Papa dva tri puta pisa kralju bodreći ga i tješeći u nevolji. Raspisa i križarsku vojnu protiv Tatara i pozva sve evropske vladare u pomoć Beli, ali nitko se ne maknu. U toj nevolji našlo se velikaša razbojnika, koji su ostali otimati tuđa, pa i kraljeva imanja. Papa takve zločince udari crkvenim prokletstvom izopćivši ih iz Crkve. Još su bili Tataři s onu stranu Dunava, ali nesrećom godine 1241. bila je ciča zima i zaledi se Dunav. Na dan Boga Božića Tataři prijeđoše na ovu stranu te preko Drave upadoše u Hrvatsku. Kao oluja pustošeći nagnuše za kraljem Belom. Divlje čete razvališe sjelo srijemske biskupije Banoštor, grad Orljavu u požeškoj županiji, Čazmu i popališe napokon Zagreb i novu stolnu crkvu. Bela je s mnoštvom naroda i s moćima sv. Stjepana i njegovom krunom već pobjegao u Dalmatinsku Hrvatsku. S njim je bio i zagrebački biskup Stjepan, koji je snovao, kako bi sjedinio zagrebačku i splitsku biskupiju i Zagreb učinio sjedištem nadbiskupije svih Hrvata, ali je provala Mongola omela taj posao. U Hrvatskoj je ipak tvrdi i vrletni grad Kalnik odolio mongolskoj sili.

— Je li to opjevao Šenoa u pjesmi »Šljivari« ?
— zapita jedan klerik.

— Jest. Ovako pjeva Šenoa :

»Bela donio glavu
Sretno na Dravu.
Zađe dalje, gdje vrh brda
Stoji Kalnik, gradina tvrda,

Ko što ljuti vepar stoji,
 Ništ se ne boji,
 Pa si misli: »Neka! Neka!
 Oštri moj zub te psine čeka.«
 Hrvat Belu prima,
 Primio bi i prosjaka.
 Sablje tu ima,
 Strijelica ima.
 Ima Hrvata junaka!»

Kralj se sklonuo najprije u tvrđi Klis, ali kad bijahu Tatari na domaku pobježe u Split. Splićani primiše gostoljubivo kralja, mnoge velikaše i mnoštvo naroda. No kralju se žurilo. Tražio je od Splićana, da mu sprema brže bolje jednu lađu, kojom bi se on sa svojom porodicom i lađom preveo na otoke. Građani nisu mogli tako brzo to spremati i kralj se rasrdi na Splićane. Stoga se sklonio u Trogir, koji je od kopna dijelilo blato i more.

Tatari neumorno hrle za kraljem, pa nemaju dosta vremena, da osvajaju tvrđe i vrletne gradove po Hrvatskoj, i tako se je spasila hrvatska zemlja, jer se narod zatvorio u gradove ili pobjegao u planine i šume.

U Splitu je pak bilo toliko bjegunaca, da nisu mogli stati u kuće, već su noćili po ulicama. I plemićke gospođe" spavahu oko crkve sv. Dujma pod dugom strehom. Neki su stanovali pod šatorima, a neki izbacili nečist iz podzemnih prostorija Dioklecijanove palače i tamo se sakrili.

Uto eto i Tatara! Madžari zajaukaše, kad ih vidješe po okolnim gorama. Madžari napuniše crkve ispovijedajući svoje grijehe i primajući sv. pričest, jer se ne nadahu više gledati sunca. Padali su u naručaj žene i djeca i jaukali. »Jao nama, a što nam je koristilo mučiti se tolikim trudnim putovanjem, da ovdje dočekamo smrt?«

A kakva li je bila strka onih, što su ostali izvan grada! Tatari okrenuše pod mač sve, što nađoše u polju. Jedna njihova četa doprijevši do zidina grad-

skih obide grad sa svih strana i udalji se. Dođe i vođa im Kadan za koji dan. Tatari su mislili, da je kralj u Klisu, pa nemilo udariše na taj grad, ali Klis je tvrd i neosvojiv. Tada sjahaše s konja i stadoše se verati i penjati rukama po litici. Klišani tada oboriše na njih veliko kamenje i Tatari se šurvaše u ponor. Ali se đavolji skot ne da! Neke dijelove grada poharaše i tek, kada doznaše, da nema kralja u Klisu, odustaše od opsade, te pojahavši konje udariše prema Trogiru.

Mali broj Mongola skrenu prema Splitu. Sada i Splićani zacvokotaše zubima. Prosuše se po gradu glasovi: »Evo Tatari nasiplju zemlju i kamenje poput brda, pa će s visine udariti na grad.« Drugi su čuli da vuku ogromne ratne sprave. U strahu su velike oči. Međutim Tatari polegoše po polju naprama Trogiru. Kralj posla kraljicu s blagom na lađe, a on glavom na manjoj lađi vozeći se po moru iz daljega promatraše tatarsku vojsku. Oni nisu imali lađa, da bi mogli nauditi Beli.

Kadan natjera konja prema zidinama gradskim, ali kad konj stade propadati u glib i močvaru, okrenu natrag. Posla onda glasnika, koji h r v a t s k i (tako izričito pripovijeda Toma) viknu Trogiranima, zgoljnim Hrvatima: »Ovo vam poručuje Kadan, vođa nepobijeđene vojske: Nemojte plaćati tuđe dugove, već nam predajte naše neprijatelje, da vas skupa s njima ne zateče naša osveta i da ludo ne ginete!« Ne dobivši odgovora, odstupi. Tatari su čitav mjesec ožujak proveli u Hrvatskoj i Dalmaciji, a onda se udaljili.

Zapamtite, da je Trogir branio Hrvat, junačina Stjepko Šubić Bribirski.

Jedni su niz obalu doprli do Kotora i popalili ga, onda opustošili Švač kod Dulčinja i Drivost na Bojani kod Skadra. Pa preko Srbije svrnuše se u Bugarsku... Drugi dio vojske krenu prema sjeveru.

Narodna priča iskitila je pobjedu Hrvata nad Tatarima. Osobito je iskićena pobjeda na Grobničkom polju. Opjevao ju je hrvatski pjesnik Dimitrije

Demeter. Sjećate se one pjesmice iz prvih dana, kad ste tamo u svom selu išli u školu :

»Prosto zrakom ptica leti,
Prosto gorom zvijer prolazi,
A ja da se lancim speti
Dam tuđincu, da me gazi.«

— Sjećamo se ! — u jedan će glas đaci. A jedan će je i zapjevati.

— Ti su stihovi iz njegove pjesme »Grobničko polje«. Grobničko je polje tamo jedanaest kilometara od Sušaka. Pusto je i kamenito. Na tom polju po priči Kres, Kupiša i Rak, tri brata, sa trideset i osam rođaka u najžešćem okršaju probiše se kroz tatarske čete do kralja Bele i spasiše mu glavu. Osim ovih ima o Grobniku mnogo drugih pripovijedaka. Tako se pripovijeda, da su Tatari uveli svoje konje u kapelu sv. Trojice. Kad je počela bitka s Tatarima, stalo je zvono na kapeli samo zvonjeti, a strijele padati po Tatarima. I ono kamenje po polju palo je, priča narod, baš tom prigodom iz neba.

— Dakle je priča, da su Hrvati na Grobničkom polju potukli Tatare ? — upita jedan đak.

— Da li na Grobničkom polju ili gdje drugdje, to je sporedno. Glavno je, da su ih potukli, i da nije Tatar mogao dalje u Evropu. Hrvat je spasio Evropu i od ovih Mongola, Tatara, kako će poslije spasti je i od drugih, Turaka, a Mađžar se poklonio i jednima i drugima.

Preradović pjeva o Grobniku ovako :

»Ovdje divlje čete smrvi
Rod naš čil i zdrav,
Hrvatskom se ovdje krvi
Spasi Zapad sav.«

Tatari odoše i ne vratiše se više. Sad kralj Bela stade dizati svoju državu iz pepela i ruševina. Sela i gradovi opustjeli, od nepokopanih tjelesa širio se strašan smrad i kužio zrak. Javi se drugi bič : kuga, pa pomori i ono svijeta, što je ostalo od Tatara pošteđeno. Polja su bila neobrađena, jer su Tatari sve

do ljeta pustošili, i sada nastala ljuta glad. Razbojnici su prolazili slobodno po zemlji robeći i koljući siromašan narod, a i vukovi dolazili u čoporima sve do u kuće i odnosili djecu.

Teška je bila zadaća svemu ovome doskočiti i pomoći! Kralj se bojao i ponovne provale Mongola pa stao dizati tvrde gradove, jer ga iskustvo poučilo, da su tvrdi gradovi, kao Kalnik, Klis, Split i Trogir, lako odoljeli neprijatelju. Za njim se povedoše i vlastela. Zagrebački biskup sagradi Medvedgrad. U Moslavini bi sagrađen Garić, kod Samobora Lipovac i Okić.

Ali posebno treba nam istaći naš bijeli dragi Zagreb, srce Hrvatske, ognjište prosvjete, kulu hrvatstva u borbi protiv tuđina, grad, nad kojim se nije vijala nigda turska zastava, ni onda, kad je Turčin lagumovao zidove Beča!

Procvat Zagreba počinje baš od ovoga doba. Tamo, gdje je danas »stari grad« s crkvom sv. Marka, prozvan pogriješno Grič, a zapravo je Gradec, Grec, tamo se dizao župski grad. Bela ga obdaru slobodštinom, to jest proglašuje ga slobodnim gradom...

Iz putnog kovčega don Lovre izvadi knjižicu, u kojoj je pisana povijest Zagreba i pročita povelju kralja Bele, koju je dao Zagrepčanima.

— Po ovoj su dakle povelji građani mogli slobodno birati svoga suca, a to je načelnik. Imali su svoj sud i nisu ni pod koga spadali, do li pred kralja u sudbenim stvarima. Sami su u gradu vodili upravu. Danka nisu plaćali osim kralju, kad im dođe u goste, dvanaest volova, tisuću glava kruha, četiri bačve vina. Hercegu će dati polovinu, a banu na početku banovanja jednoga vola, sto hljebova i bačvu vina. To sve ide za hranu pratnji njegovoj. Tako su Zagrepčani postali samosvojni, dobili su svoju autonomiju: sami sude, sami kroje zakone... Opasaše grad jakim zidom, i eto ti doskora procvate grad, a građani se bogaćahu trudom svojih poštenih ruku kao zanatlije i trgovci. Osobita im je bila blagodat, što je Bela dozvolio, da drže sajam dvaput nedjeljno. Izvorna povelja Belina

sa zlatnim velikim pečatom eno se još čuva u arhivu grada Zagreba kao dokaz, da je Zagreb u XIII. vijeku ravan drugim evropskim gradovima. To je njegova prošlost, dika, ponos, koji niče iz tradicije. To je eto korist učenja povijesti.

Poslije Zagreba postadoše slobodnim gradovima za kralja Bele Samobor god. 1242., Križevci god. 1252., Jastrebarsko god. 1257. U ostaloj Evropi temelj prosvjete bili su baš ovakvi gradovi, a eto Hrvatska koraca uporedo s Evropom u XIII. vijeku.

— Lijepa je i dična hrvatska povijest! — uskliknu Ivo.

— Jest, sinko, nije nam potreba stidjeti se naše povijesti, jer je ona dio opće evropske kulture!

Uz gradove pomagao je kralj i velikaše te tako promijenio svoju prvašnju politiku. On im darova po čitave županije s pogodbom, da grade tvrde gradove i drže vojsku za odbranu kraljevstva. No prevari se kralj Bela. Velikaški gradovi pretvoriše se u nepredobitna gnijezda, velikaši ne htjedoše slušati ni kralja, a i narod je katkada mnogo zla trpio od njihove obijesti. U Hrvatskoj su se osobito osilili krčki knezovi (Frankapani), Bribirski (Šubići) i Babonići i knezovi Gorjanski u Slavoniji.

Dok je Bela bio u Dalmaciji, pobunio se Zadar protiv Venecije i pristao uz hrvatskoga kralja. Zadrani protjeraše mletačkoga načelnika i poslaše u Klis kralju poslanike, da ih primi u svoju vlast.

(U Klisu su umrle dvije kćeri Beline: Margarita i Marija. Eno im kosti u malom sarkofagu iznad vrata stolne crkve u Splitu.).

Mlečani su bili isprva nemoćni da svladaju Zadar, jer su bili na drugoj strani zaraćeni. Ali na dan sv. Petra god. 1243. oboriše se na Zadar. Hrvatski ban Dionizije pohita mu u pomoć. Mlečani udariše s iste strane kao godine 1202. Pretrgoše lanac i udoše u luku. Kod sklapanja mira bi urečeno, da će kralj obuzdati Kačiče omiške i one Zadrane, koji su pobjegli iz grada. Kačiči ne će smjeti napadati mletačke lađe, a pobjegli Zadrani ne smiju se ni nastaniti u bli-

zini Zadra. U samome gradu zabraniše građanima, da se žene s Hrvaticama, i naseliše mnoštvo Mlečana. Tako slavni i borbeni hrvatski grad postaje čisto mletački.

I Bela, po običaju Arpadovaca, zavadi se sa svojim sinom Stjepanom. Borba svrši tako, da je uz oca i sin mu Stjepan postao neodvisan vladar, kralj u Ugarskoj. U Hrvatskoj je također samostalno vladao mlađi sin Bela kao herceg, no jer je bio maloljetan, upravljala je hrvatskim kraljevstvom, mati mu Marija. Sjajan dvor hercegov bio je u Zagrebu i u Kninu, gdje je stolovao. Za kralja Bele razdijeljeno je hrvatsko kraljevstvo na dvije banovine: na slavonsku i hrvatsko-dalmatinsku.

Belini dani bili su gorki. Nigda mira, nigda zadovoljstva. Njegov rođeni sin Stjepan udarao je na nj, majci otimao gradove, a posjede svojoj rođenoj sestr, udovici. Mlađi sin Bela, njegov ljubimac, rano je preminuo.

Ojađen i nesretan legao je u grob kralj Bela 2. svibnja 1270.

— Je li to bio Bela IV. ? — upita jedan đak.

— Po redu on je kao mađžarski kralj Bela IV., a kao hrvatski Bela III., ali zovemo ga četvrtim, jer je pod tim imenom bolje poznat u svjetskoj povijesti.

KRŠĆANI BEZ KRSTA

Vozeći se iz Zagreba u Dalmaciju daci žele, da im don Lovre ispuni obećanje i da im pripovijeda o bogomilima. I nije druge, u školi je on gospodar, a na putu oni. I tako započe don Lovre :

— Već u staro kršćansko doba javiše se neke krive nauke, koje su se hvastale, da su prodrle u bit svih stvari, doprle do dna svim vjersko-filozofskim pitanjima. Stoga se prozvaše gnostici (od grčke riječi gnosis = spoznaja). Na gnostičkom tlu niknuše kasnije mnoge druge zablude. Jedna se sekta po svome osnivaču prozva manihejcima. Njima je pripadao i sv. Augustin prije svoga obraćenja. Vjerovali su manihejci, da su dva boga : jedan dobar, drugi zločest. Od njih su nastali Pavličani u zapadnom dijelu Azije, a njih u VIII. vijeku naseli car Konstantin Kopronim po Traciji (oko Plovdiva u Bugarskoj), da mu čuvaju granice carstva od navala Bugara.

Tu dođoše u dodir s Bugarima u IX. i X. vijeku. Bugari su naprečac bili pokršteni, a da nije kršćanska nauka prodrla u dušu naroda, niti su se još privikli kršćanskomu životu. Kako su Bugari smjesa Slavena i Mongola, ali pretežniji dio je Slavena, to se lako pavličanska nauka primila prostoga naroda, jer je bila donekle slična njegovoj prvašnjoj poganskoj vjeri o crnom i bijelom bogu. Od smjese kršćanstva, poganstva i manihejske krive nauke nastala je nova vjera : bogomilska, prozvana po svome osnivaču Jeremiji iliti Bogomilu.

A što su učili bogomili ? Evo ovo : Dva su boga. »Dobri« bog stvorio je duhove, dakle nevidljivi svijet, »zli« bog stvorio je sav vidljivi svijet, dakle i čovjeka. Drugi su opet učili, da je samo jedan bog, koji je stvo-

rio duhove, a prvorodeni sin mu, imenom Satanael, odmetnuo se od njega i stvorio : nebo, sunce, zvijezde i zemlju, uopće sve vidljivo.

I čovjeka je stvorio Satanael, po njihovu vjerovanju, evo ovako : Smijesio je zemlje i vode i umijesio čovjeka. Postavio ga uzgor, ali sva vlaga otoči se niz desnu nogu i kao kaplja vode visi o palcu desne noge. Zamisli se Satanael, što će i kako će dati život čovjeku. Pribra u se dah, pa onda svom silom duhnu u ono zemljano tijelo. Ali i taj dah spusti se niz desnu nogu pa na palac i uđe u onu kaplju vode, što je visjela o palcu. Kaplja u taj čas oživi i učini se zmijom ! Zato je zmija onako lukava, jer je duh Satanaelov u njoj. Vidjevši da mu je posao uzaludan, posla svoje anđele k dobrome bogu, neka mu dade svoga duha za čovjeka, pa će, oživi li, čovjek biti i božji i Satanaelov. Dobri bog duhnu životni duh u čovjeka, i tako nastade Adam, a poslije Eva. S Evom je Satanael rodio Kajina.

Bosanski su bogomili učili, da je Satanael primatao anđele na zemlju i onda ih zatvorio u ljudska tijela, i tako je čovječje tijelo oživilo. Da oslobodi iz tijela anđele, dobri je bog poslao arhandela Mihovila, a to je riječ božja. Marija je čula tu riječ na desno uho i tako se začeo Isus, a na desno uho se i porodilo, i Marija ga je našla u jednoj spilji povita. I Marija je anđeo. Isus Krist nije imao pravo čovječje tijelo, niti je bio zapravo razapet, niti je umro. Sve je to bilo prividno. Isus je imao tijelo od zraka, jer tijelo pravo stvorio je Satanael, pa ga nije mogao uzeti Spasitelj. Ljudima se činilo, da ga vide, da trpi, da umire i da je uskrsnuo, a toga ništa nije uistinu bilo. On je svojom naukom pobijedio Satanaela i zakovao ga u pakao. Oduzeo je od njegova imena dva slova i to na svršetku, pa je Satanael postao Satana.

Osim u Isusa vjeruju i u Duha, ali je on samo prvak anđela. Pravi, savršeni bogomili (tako su učili) već na zemlji tjelesnim očima vide boga i sina i duha. Bog im se prikazuje kao bradat starac, sin kao odrastao čovjek, a duh kao golobrad mladić.

Bogomili su držali samo neke knjige Svetoga Pisma. Stari su Zavjet potpuno bacili. Mojsije im je sluga Satanaelov, koji mu je i pomagao tvoriti čudesa, da zavera Izraelce. Svi patrijarsi i proroci prije Isusa, svi su u paklu. Đavao je govorio s Mojsijem, a ne do-bri Bog. No zato drže za svete knjige mnoge apokrife, to će reći tajne, skrovite knjige. Te su knjige pune najčudesnijih bajka. U Otkrivenju Baruhovu čitamo osim drugoga i ovo :

— I odnese me anđeo u svjetlište — idući trebalo bi trideset i dva dana — i pokaza mi preširoko polje, a to se u polju digla previsoka gora, a na njoj leži zmaj, koliko je od istoka do zapada, i sagibajući se pije more, na dan po lakat mora, a zemlju jede kao i sijeno. I rekoh ja, Baruh, anđelu : »Gospode ! Zašto taj zmaj ispija more, svaki dan po lakat mora, a more ne presuši ?« — a anđeo odgovori : »Čuj, Barušo ! Bog je stvorio tri stotine i trideset i tri rijeke. I tako ima još čudo velikih rijeka, i one sve ulaze u more, i njima se ispunjava more. Zato je i stvorio Bog zmaja i zapovijedio mu, da pije more, na dan po lakat mora, jer inače more sve potopi, i nigdje ne bi bilo suhe zemlje.« I opet zapitah anđela : »A da kolika je, Gospode, utroba toga zmaja, kad ispija na dan po lakat mora, a jede zemlju kao sijeno ?« A anđeo odgovori : »Koliko je dno paklu, tolika je utroba njegova...«

I opet mu reče anđeo : »Ajde, Barušo, da ti poka-žem sve tajne, pa da vidiš, odakle sunce.« I pokaza mu oružje šiljasto na četiri strane, a na tome oružju sjedaše čovjek s ognjenim vijencem na glavi. I no-šahu to oružje četiri anđela, a ptica prelijetашe s istoka na zapad. I anđeo reče : »Čovjek, što sjedi na oružju, a na glavi mu ognjeni vijenac, to je sunce, a ptica, što prelijeće s istoka na zapad, čuvarica je svega svijeta. Ona raskriljuje krila svoja i prikriva ognjene luče sunčeve. Da nje nema, propadoše ljudi, a svijet sav izgorje, ali ona treba da brani svijet. No vidi na de-snome krilu, što piše.« I pristupih i pročitah : »Mene ne rodi ni nebo ni zemlja, nego me rodi sin očev.«

A ja rekoh anđelu : »Gospode, kaži mi, da znam, šta je mjesec ?« I odgovori anđeo : »Mjesec je žena i sjedi na kolima, a kola vuče četrdeset volova, sve sami anđeli.« A upitavši ga, zašto mjesec ne svijetli kao sunce, odgovori anđeo : »Znaš, kako je zmija prevarila Adama i Evu, i kako su oni opazivši, da su goli, uzeli ljuto plakati i plakahu s njima sva stvorenja, nebasa i sunce i zvijezde i sve se pokoleba, a samo mjesec podsmijevaše se ; zato se Bog razgnjevi na nj i pomrači svijetlo njegovo i odredi do malo, vremena da ostari, pa opet da se rodi, a iznajprije ne bješe tako, nego bješe još svjetliji od sunca i svijetlijaše, kako je dan dugačak.«

— Neke bogomilske knjige pričaju ove stvari : »Od koliko je česti stvoren Adam ?« Odgovaraju : »Od osam : tijelo od zemlje, oči od sunca, kosti od kamena, misao od oblaka, duša od vjetra, kosa od trave.« — »A kako se krsti Adam ?« Odgovor : »Jedna čest krsti mu se u moru, druga u Jordanu, a treća krvlju gospodnjom.« — »A kolika bijaše glava Adamova ?« Odgovor : »Tri čovjeka mogoše ući i smjestiti se u njoj.« — »Koliko je žena imao Adam ?« »Tri : jednu od ptica, drugu od zvijeri, a treću Evu.«

»Tko istinu rekavši pogibe ?« Odgovaraju bogomili : »Juda.«

»A tko stvori medvjeda ?« Odgovor : »Kad je bog stvorio Adama, onda je đavao stvorio medvjeda i duhnuo u nj tri puta, a medvjed se raspade. I opet ga sastavi đavao, ali ne mogavši ga oživjeti, dođe k njemu Gospod i stavi u nj dušu zvjerinju. Tako je u medvjeda tvar đavolska, a duša zvjerinja.«

»A tko rodi vukodlake i vještice ?« — »Kad Eva rodi sinove, onda rodi đavao vještice i vukodlake, a rodiše se od magarice.«

Eto takve su knjige bogomilske !

Ako zabacuju bogomili sve vidljive stvari, onda pogotovu ne će priznavati sakramenata, jer je sakramenat vidljiv znak nevidljive milosti Božje. Crkava ne grade, jer bogomili kažu, da su one stan đavla, koji se najprije nastanio u jerusalimskom hramu, a

kad su taj razorili Rimljani, onda je odabrao za stan crkvu svete Sofije u Carigradu. Zvona zovu »trublje vražje«, a za propelo vele, da je mrsko bogu, jer da je na njemu raspet njegov sin.

Služba božja sastoji se u molitvi. Mole očenaš, čitaju evanđelje i daju blagoslov. Tada se pojedinci i ispovijedaju, ali ne kao kršćani, već pred svima samo reče na pr. »Stojim pred Bogom i pred vama, da se ispovjedim i tužim za sve grijehе, što sam ih učinio, da bih dobio proštenje od boga i od vas.« I tim je sve gotovo.

Prividno su izgledali bogomili vrlo strogi sami sobom. Što je god tvar, sotonino je, i zato bogomil ne smije jesti mesa, sira, jaja. Ne smije ubiti ni jedne životinje, jer možda je u njoj kakav duh čovječji. Ratovati pogotovu je zabranjeno. Zakletva je težak grijeh. Ženidba je od đavla, jer se njom stvara novo tijelo čovječje, a to je djelo Satanaelovo.

Pa ipak uče, da su dobra djela beskorisna, jer u čovjeka nema slobodne volje, nije on vlastan činiti ni zlo ni dobro, jer tijelo je samo posrednik vraga i on pomoću tijela sve čini.

Nije ova zabluda bila samo vjerska, već i društvena. Osim ostaloga učili su potpunu anarhiju. Nitko nije dužan slušati starješina, niti ikakve vlasti priznavaju nad sobom. Ovo je osobito mamilo neposlušnu gospodu, koja su ipak tražila posluh od svojih podanika. Bogomil se ne smije družiti s onim, koji nije njegove vjere. Jedino mu je to dopušteno, ako ga nastoji predobiti za svoju vjeru.

Jedna stara knjiga pripovijeda, kako to čine :
— Oni se učine trgovcima, pa iznose pred gospodu i gospode dragocjenu trgovinu, kao prstenje i koprene. Ako ih zapitaju, imaju li još kakve robe, a oni odgovore, da imaju kud i kamo dragocjenije, pa će im je i prodati, ako im obećaju, da ih ne će prokazati svećenicima. Kad uvjere krivovjerca, da ne će nikome kazati za nj, onda počne lukavac ovako : »U mene ima biser, koji je tako svijetao, te može čovjek kroza nj Boga vidjeti ; ima u mene i drugi biser, koji je tako

plemenit, te uspaljuje ljubav k Bogu u onoga, koji ga ima.« I tako govori o samim biserima, a sve misli svoju nauku. A pridoda i po koju iz Svetoga Pisma. Zatim udara po svećenicima i po crkvi, dok ne predobije slušaoca za svoju nauku...

Sada ga je trebalo primiti među »dobre kršćane«. Tako su sami sebe zvali. Okrenu u tu svrhu novoga bogomila prema istoku, metnu mu na glavu evanđelje, ljudi i žene polože na nj ruke i pjevaju pjesme. Više puta je novi vjernik obučen u dugu crnu haljinu, a bogomili moleći molitve i dušući u nj mažu ga uljem od glave do pete.

Rekoh, da bogomili sebe zovu dobrim kršćanima, ali također i dobrim Bošnjanima, dobrim ljudima i savršenima. Zapravo se dijele bogomili u dvije vrste: jedni su prosti, obični kršćani, a drugi su savršeni. Samo savršeni žive po svome zakonu onako, kako prije pripovjedih, dok nesavršeni, obični i piju vino i jedu meso i stiču bogastvo i ratuju i uopće žive, kako ih je volja, a tek na smrti prime »utjehu« t. j. obuku se u crno odijelo i zapišu se među savršene. Mnogi primivši utjehu ne jedu ništa, da umru kao savršeni.

Ako su i prezirali svaku vlast, ipak bogomili imaju u svojoj vjeri poglavare, a to su did (djed), poput biskupa, a za njim su gost i starac. Ova dva posljednja zovu se i strojnici. Oni su učitelji i širitelji bogomilske nauke.

Bogomile nije trpjela ni katolička Crkva, ali niti pravoslavna. Matica bogomilstva je Macedonija, kraj oko gore Babune, po kojoj Nemanjini izvori i zovu bogomilsku vjeru babunskom. Drugi vele, da je to ime dano joj po babiljnim pričama. Odatle se raširiše po cijelom Balkanskom poluotoku, po Italiji i po južnoj Francuskoj.

Nemanja, veliki župan srpski, progonio je svim silama tu vjeru. Tjerao ih je iz zemlje, palio na lomači, starješini odrezao jezik i protjerao ga, knjige im sažegao ognjem, a imanja zaplijenio. I Dušan Silni određuje oštre kazne protiv babunske vjere.

Protjerani iz srpske zemlje bogomili se sklonuše u Bosnu, a odatle se raširiše po Duklji (negdašnja Crna Gora), po Dalmaciji, pa i po Hrvatskoj i Slavoniji.

Već smo govorili, kako Toma Arcidakon bijedi Zadrane, da su primali krivovjerce, a i poglavice zadarske, da su bili krivovjerci. U ono doba drugih krivovjeraca nije moglo biti u Zadru osim bogomila.

Po istome Tomi znademo, da su u početku trinaestog vijeka bila u Splitu dva brata, Matej i Aristodije, sinovi Zorobabelovi. Bili su po zanatu slikari, rodnom iz Apulije (Italija), ali odgojeni od djetinjstva u Zadru. Kao izvrsni majstori i zlatari često su putovali u Bosnu, a uz to su poznavali i jezik i knjigu u latinsku i hrvatsku. To izričito naglasuje Toma. Na povratku iz Bosne nastanili su se u Splitu i uspješno širili bogomilsku nauku. Da su Splićani pristajali u velikom broju uz bogomilstvo, jasno nam je i po tome, što su izabrali za svoga kneza očitoga patarena Petra Humskoga, i kad mu svećenici zatvoriše vrata crkve, Splićani, otevši ključ, silom ga uvedoše u crkvu. Čuli ste i za Višena Bribirskoga, da je bio bogomil.

Gusari Kačići prionuše uz bogomile.

Grad Požega je godine 1227. utvrđen, »za obranu protiv bogomila«. Neko vrijeme se posumnjalo i na samoga biskupa dubrovačkoga, da je sklon bogomilima. — Splićani su opametivši se uveli u svoje zakone i ovaj članak: »Nijedan krivovjerac, bogomil, ili kojega mu drago imena, neka se ne usudi ostati u Splitu i malo vrijeme, već neka se istjera! Nitko ne smije primiti u kuću krivovjerca.« Uz ostale kazne ima platiti 100 libara novca. — Trogirani ovo odrediše za svoj grad: »Nek se ne usude ni pojaviti se u gradu bogomili. Nađe li se koji, i dokaže mu se, da je krivovjerac, neka se bezodvlačno sažee, dok se ne pretvori u prah. Imovina njegova pripast će općini.«

Ipak najjače su se uvriježili bogomili u Bosni i doveli je do propasti.

Vukan, Nemanjin sin, piše godine 1119. papi Inocentu III.: »Ne ćemo da Vaše Očinstvo ne znade, kako se širi krivovjerstvo po Bosni i to toliko, da je

isti ban Kulin, grješno zaveden, sa svojom sestrom i ženom i s mnogim rođacima zaveo preko deset hiljada ljudi. Stoga se kralj ugarski rasrdio i prisilio bogomile, da se Vama prikažu. Oni pak potvoriše pisma i povrativši se govore, da ste im Vi potvrdili nauku. Zato Vas molimo, da nagovorite kralja ugarskoga, neka ih iz svoga kraljevstva iskorijeni kao ljulj iz pšenice.«

Kulin ban se kušao kod pape opravdati i poslao je u Rim dubrovačkoga biskupa Marina moleći papu, neka pošalje u Bosnu kojega zgodna poslanika, da istraži vjersko stanje u njegovoj banovini. Papa Inocent III. posla splitskoga nadbiskupa Bernarda s nalogom: »Obavijestite se potanko o vjeri i čudoređu njegovu, njegove žene i podanika, pa što nađete, da je u skladu s vjerom katoličkom i apostolskom naukom, potvrdite oslanjajući se na nas. A nađete li što među njima, što je zaraženo krivovjerskom zloćom i što se protivi pravoj nauci, obratite na put istine prema pravilima vjere«.

Ovo je poslanstvo imalo uspjeha. Iza sama četiri mjeseca na Bilinu polju, uz rijeku Bosnu, odrekoše se mnogi samostanci bogomilstva, u koje bijahu zagrezli. Svečano se zakleše »u ime vječnoga Boga, stvoritelja svega i Otkupitelja ljudskoga«, da će slušati zapovijedi »svete rimske crkve«. »U svim ćemo crkvama imati oltare i križeve i knjige i Staraoga i Novoga Zavjeta, po običaju rimske Crkve. Blagdane svetaca ustanovljene od svetih otaca svetkovat ćemo i unaprijed ne ćemo primiti, da s nama stanuje, nijednoga bogomila, za kojega sigurno znamo, da pripada toj nauci, ili drugoga krivovjerca. Ne ćemo se zvati »kršćani«, kao dosada, već »braća«, da ne nanosimo drugima nepravdu, svojatajući samo za se to ime.«

Kako je ugarsko-hrvatski kralj Emerik u to doba imao vlast nad Bosnom, to su po volji samoga Kulina pošli bosanski odaslanici k njemu i pred njim i njegovim crkvenim dostojanstvenicima ponovili zakletvu, a na to je kralj odredio Kulinova sina, neka bdije, da se sve to vrši. No do dvadesetak nepunih

godina opet digoše glavu bogomili u Bosni. Papa Honorije III. posla u naše krajeve svoga kapelana Akoncija, da propovijeda križarsku vojnu protiv bogomila. Tek nasljednik Honorijev Grgur IX. mogao je nešto krepče postupati u Bosni. Doprli do njega zli glasovi o bosanskom biskupu, da je puka neznalica, da brani javno krivovjerce, a novcem da je kupio biskupsku čast od nekoga bogomila t. j. ovaj, potplaćen, silom ga naturio za biskupa. Ne služi službe Božje u crkvi niti dijeli sakramente, a tako se udaljio od crkvene službe, da ne zna ni krstiti, kako treba. Papa je naložio kaločkom i zagrebačkom biskupu, neka razvide, je li istinita tužba. Za dvije godine je papa maknuo toga biskupa sa biskupske stolice. Očito je tužba bila istinita.

Papa je naredio, da se osnuje više biskupija u Bosni, a osobito je stavio na srce novim biskupima, da obzirom na siromaštvo puka slijedeći siromaštvo Isusa Krista traže jedino spas duša, a ne bogatstvo ovoga svijeta. U ovo doba došli su u Bosnu franjevci i dominikovci, da bdiju nad čistoćom vjere. Ugarski kraljevi su i oružanom silom zatirali bogomile i tako se sve jače utvrđivali u Bosni.

Nije čudo, da su sa svih strana ovako gonili bogomile, jer njihova nauka rušila je temelje vjere, države i općega poretka. Vjeru su rušili svojim bajkama, a vjera je temelj sreći vječnoj i vremenitoj, pa je najveći neprijatelj domovine onaj, koji ruši vjeru. Čovjek bez vjere postaje vuk. Rušili su bogomili državu, jer su učili, da se ne smije pravi bogomil pokoravati nikakvoj vlasti. A kud bi dospjelo ljudsko društvo, kad bi se usvojila ta nauka? Koja bi vjera i koja bi država i danas trpjela, da se širi takva nauka?

Pogibelj je bogomila bila velika, jer su se raširili po Italiji, Francuskoj i Njemačkoj. Tamo su ih iskorijenili što križarskom vojnom, a još više propovijedanjem prave kršćanske nauke. U tome su se osobito istakli duhovni sinovi sv. Dominika i sv. Franje.

Bosnu su bogomili doveli do propasti, a nakon propasti Bosne nestade im traga, jer su svi s reda pri-
grlili muhamedovu vjeru.

VRAĆA SE SLAVA U DOMAJU SVOJU

Kad je don Lovre dovršio svoje pripovijedanje o bogomilima, već je vlak bio blizu Knina, hrvatske prijestonice. Đaci mole direktora don Vicu, da se ustave u Kninu, da vide muzej hrvatskih starina. Don Vice im udovoljio, a oni odmah, da bi htjeli vidjeti i Kotare ravne, da ih barem okom nazru. I to im priušti don Vice. S Bribira su gledali, kud je pukla negdašnja bri-birska i karinska župa. Stojeći na ruševinama Bribira, don Lovre im ispriповijedi, što je znao o banu Pavlu.

— Iznemogla, otančala negda jaka krv Arpadova. Vječne borbe, kraljevske brige i naponi, a onda okrutnost i ponegdje raskalašenost podivljale su srce i smračile um posljednjih Arpadovaca. To je obična sudbina velikaških koljena, da vremenom oslabe duhom i tijelom. Mlad je umro sin Bele III. Stjepan, u trideset i trećoj godini, ne nauživši se kraljevske vlasti, jer se imao boriti radi Štajerske sa češkim kraljem Otokarom, koji je usto pomagao Stjepanova suparnika, a sina Andrije I. Ovome je suparniku također bilo ime Stjepan. Arpadovci ovome Stjepanu nisu priznavali zakonitost podrijetla kraljevskoga, a on je kao kraljev sin tražio za se krunu. Živio je u Italiji. Tek što se pomirio kralj Stjepan s Otokarom, krenuo je na put i došavši do Topuskoga s malim sinčićem Ladislavom, ostavi tu u samostanu sina, a on krenu dalje. Uto bivši hrvatski ban Joakim Pektar ugrabi mu sina Ladislava namjeravajući ga okruniti za kralja i naravski sam vladati mjesto njega. Kralj Stjepan pobjesni, poleti bijesan u potjeru za Pektarom, ali po jakoj vrućini naporan put slomi njegove sile, i on 6. kolovoza god. 1272. umrije.

Novome kralju Ladislavu bijaše deset godina. Zvali su ga Kumanac, jer mu je majka Elizabeta Kumanka, a i on se cio život klatario s kumanskim ženama i puštao, da divlji Kumani pustoše i robe posjede i gradove ugarskih plemića. Živjeli su kao današnji cigani lutajući iz jednoga kraja u drugi i odvođeci roblje i plijen. Ladislavljeva sestra Marija bila je udata za napuljskoga kralja Karla, a on je uzeo za ženu napuljsku princesu Izabelu. No ovu je kralj potpuno zanemario i zatvorio je u samostan, bolje reći u tamnicu, tako je zlo s njom postupao.

S tim je propao ugled kraljev, a u Ugarskoj je zavládala anarhija. Gospoda su se klala i otimala imanja jedan drugome, a nevoljni puk trpio u svojoj domovini malo manje jade nego za provale Tatara. Hrvatsku (od Gvozda na jug) spase od anarhije krepka ruka bana Pavla Šubića od Bribira grada. Evo ovdje na ovome humku, koji je nastao od srušenoga ilirskog grada Varvarie, dizao se grad Bribir, srce hrvatske župe, koju spominje još car Konstantin Porfirogenet, ovdje je sjao grad silne velikaške porodice Šubića, koji su kraljeve tri puta dovodili u Hrvatsku: Kolomana, Anžuvince i Habsburgovce, a nezahvalni Anžuvinci i Habsburgovci radili su o propasti ovome prvome rodu u Hrvata.

Ban Pavao za Ladislava proširio je svoju vlast po Hrvatskoj i Dalmaciji. On je knez Splita i Trogira, u njegovoj je vlasti tvrdi Omiš, a u Šibeniku je knezom njegov brat Juraj. Omiš je dobio diplomatskim putem. Tamo u Ugarskoj, kako čuste, raskalašeno je živio Ladislav, posljednji Arpadovac. Kako nije imao djece, već su se javljali razni rođaci Arpadovaca tražeći za se kraljevsko prijestolje. Jedan od tih bio je i Andrija Mlečanin, unuk kralja Andrije I., a sin onoga Stjepana, kojega je negda pomagao češki kralj Otokar. Zovu ga Mlečanin, jer mu je majka bila Tomasina Morosini iz Mletaka, gdje se i on rodio. Ovaj se Andrija proglasio hercegom hrvatskim. Kako su negda Mleci htjeli imati upliva u Hrvatskoj, kad su hrvatskoga kraljevića Stjepana oženili sa Hicelom, unukom Pe-

tra Orseola, svoga dužda, tako su i sada mislili preko Andrije, svoga sina, doći do upliva na našim obalama.

Ali da se Andrija održi, morali su predobiti za se moćnoga bana Pavla Šubića. Zato oni pustiše, da ban Pavao zavlada Omišem.

Uto 10. srpnja god. 1290. zaklaše Kumani pusto-pašnoga kralja Ladislava. Kakav život, takva smrt!

Andrija Mlečanin pohrli u Ugarsku i bi 23. srpnja, dakle 13 dana iza smrti Ladislavljeve, okrunjen u Stolnom Biogradu. Dalmatinski su gradovi pristali uza nj. Trogirani šalju kraljevoj majci na dar sto janjaca i stotinu galeta boljega vina.

I druge su se ruke pružile za kraljevskom krunom. Napuljski kralj Karlo II. traži krunu za svoga sina Karla Martela, jer je ovaj sin sestre Ladislavljeve. Uz ovu kuću Anžuvinsku pristade i papa Nikola IV. Ova stranka treba da dobije za se slavnoga i silnog bana Pavla, ta u vlasti su njegove porodice svi gradovi niz dalmatinsku obalu, osim Zadra, a onda nepredobitni Klis i Omiš.

Napuljski dvor i prije je stao u dodiru s Bribirskim knezovima, a sada pušta, da knez Pavao kupuje i odvozi za svoje gradove žito iz napuljskoga kraljevstva. Zovu Anžuvinci u Napulju gospodu bribirsku »gospodarima čitave Hrvatske i Slavonije«. Već god. 1292. bribirski knezovi pristaju sasvim uz Anžuvince. Te iste godine majka Karla Martela, Marija, rođena Arpadovka, proglasi kraljem ugarsko-hrvatskim svoga sina, a onda u njegovo ime bi izdata povelja banu Pavlu, u kojoj se kaže: »Ustupamo nadalje i dajemo rečenoj braći i njihovim baštinicima od Hrvatske i Dalmacije toliko, koliko se (one) steru od međa župe Hivanjske ili Lijevanjske (a finibus comitatus de Chelum) sve do Senja, Gačke i Modruša sa svima velikašima (baronibus), vazalima, varošima, tvrđinjama i selima, kao i s otocima uz primorje sa svima pravima i pripacima, da sve to drže i posjeduju po svojoj volji.«

Tako je ban Pavao dobio u potpunu svoju vlast svu »primorsku banovinu« ili bolje rekući: Hrvatsku

i Dalmaciju. Pod njegovu gotovo kraljevsku vlast sada spadaju i sva gospoda hrvatska u tim krajevima. Hrvatska je sada njegova baština, njegova kraljevina, makar se i ne zvao kraljem. (Ove se dragocjene povelje čuvaju u zemaljskom arhivu u Zagrebu.)

Ali ne miruje ni kralj Andrija Mlečanin. I on bi htio predobiti za se bana Pavla. Zato i on dariva »primorsku banovinu« Pavlu. Iste godine kao i Anžuvinci izdaje Andrija povelju, kojom daje banu Pavlu i braći mu »primorsku banovinu sa svim pravima, koristima, dohocima njima i njihovim baštinima kao pravo vlasništvo i u vječno gospodstvo.«

No ban Pavao ostaje uz Anžuvince, koji ga zovu »ban primorski, gospodar Hrvatima, naš dragi i vjerni rođak«.

Umro je god. 1295. Karlo Martel ne zasjedavši na hrvatsko-ugarsko prijestolje, ali odmah iza njegove smrti proglasi njegova stranka svojim kandidatom sina mu Karla Roberta. Za nj radi i ban Pavao. Zapravo Pavao je vladar Hrvatske. Daleko je od svijeta ovaj grad Bribir, a Pavlu tada prvom hrvatskom državniku, gospodaru hrvatske zemlje, hoće se veza sa svijetom, i zato on ostavlja Bribir i nastani se tamo dolje bliže moru u starodrevnom Skradinu. Skradin je sijelo negda ninskoga, a poslije biogradskoga biskupa. Ban dakle ima uza se crkvenoga dostojanstvenika kao pravi vladar. Ban obilazi svoju vladavinu krojeći pravdu, a kad on sudi ili dijeli milosti, onda je okružen upravo kraljevskom svitom kao negda Zvonimir ili Krešimir. On ponosan piše : »U prisutnosti našoj pred plemenitom gospodom kraljevstva Hrvata, koja gospoda oko nas stoje...«

Ta se parnica vodila protiv rođaka Pavlova kneza Kurjaka (Cirijska), koji otima slobodnim ljudima njihovu baštinu, pa se oni tuže banu. Pavao osudi svoga rođaka i dade pravo tužiteljima. Udari na osudu svoj pečat.

Ali i dalje će rasti i sila i moć bana Pavla ! Godine 1299. on se zove »gospodar Bosne« i odonda se ponosito piše »ban Hrvatske, Dalmacije i gospodar Bosne«.

Vidjeli smo, kako je ban bio pošten i pravedan sudac, ali on bijaše i milosrdan. Trogirani nešto kasnije, tamo g. 1308. počinili štete na Pavlovim imanjima, ubili mu tri vjerna službenika. Traži ban zadovoljštinu, a Trogirani daju, ali malu. Napokon izdaje povelju »Pavao, ban Hrvata i gospodar Bosne« (ne zvuči li to kao »Krešimir, kralj Hrvata i Dalmatinaca« ?) Tom poveljom oprašta Trogiranima sve nepravde, ali će platiti odštetu baštinicima ubijenih službenika banovih.

Korijen je ovome poštenju i milosrđu u čvrstoj kršćanskoj vjeri bana Pavla. Da, bijaše pobožan ban Pavao. Kad je bio na vrhuncu sreće i moći, gradi crkvu u Skradinu u čast svoga »krsnoga imena«, sv. Ivana Krstitelja.

— Šta, zar se i u Hrvata slavilo krsno ime ? —
Ovako će začuđeno naši đaci.

— Nitko ne može zaniijekati, da je ban Pavao Šubić, ban Hrvata, čistokrvni Hrvat, a on je slavio krsno ime. I određuje on bogatu zadužbinu samostancima-franjevcima, koji će čuvati tu crkvu i moliti se za spas njegove duše, njegove žene Uršule i cijeloga roda Šubića. Crkva i novi samostan biše podignuti blizu starijega samostana, gdje je banova sestra Stanislava provodila pobožan život. A ovdje, u Bribiru, u staroj postojbini svojoj, sagradi lijepu crkvu na čast Bl. Djevici Mariji. U toj su se crkvi zakapali kasnije knezovi Bribirski. Sjećate li se, kako su hrvatski kraljevi gradili crkve i samostane ? Zar im nije i u tome sličan ban Pavao ?

— I kraljica Jelena u Solinu sagradila je crkvu sv. Marije. A gdje je ovdje ta banova crkva ? —
zapita đak Mirko.

Don Lovre pokaza tamo malo niže, na istočnom obronku brijega, na kojem je negda stao bribirski grad, ruševine stare crkve.

— Vide se lijepi zidovi od pravilno istesanoga kamenja, ali su vrlo niski, jedva se nešto dižu iznad zemlje. Tuda je sada pravoslavno groblje sa crkvom.

Za turskoga četovanja nestalo je staroga stanovništva, a doselilo se novo.

I starohrvatski Nin obdari ban Pavao. Eno još se i danas u riznici župske crkve u tome gradu čuva dragocjena relikvija: srebrena ruka s natpisom bana Pavla. I tajnik banov Pavao Utušanac darova toj istoj crkvi dvije srebrene noge.

Razgranivši svoju vlast, Pavao Šubić je kušao i utvrditi ženidbenim vezama. Rođaka ima u Bosni, na napuljskome dvoru, a 13. kolovoza god. 1300. sklopi ženidbeni ugovor u Solinu s Goričkim knezovima za izmjeničnu udaju i ženidbu njihove djece. I tu bana prate velikaši hrvatskoga kraljevstva kao kakvoga neodvisnog vladara: tu je krbavski biskup Mičislav, ninski načelnik Vučeta, zatim Obrad, kaste lan grada Počitelja, protonotar banov Radoslav i drugi neki plemići.

Pa ovako moćan i silan gospodin zar nije imao odvažnosti, da posegne za hrvatskom krunom?

Bijaše ban Pavao razborit čovjek i omjerio je dobro svaku stvar. Vidio je, kako je rastrovano kraljevstvo i nesložna hrvatska gospoda, pa ako se zasje kruna na glavi hrvatskoga velikaša, vratit će se dani Petra Svačića. A i Mlečići će u tim nemirima udariti iza leđa. Cijenio je, da je i onako on samostalan vladar, jer eto banska čast je darovnicama kraljeva postala nasljedna u njegovu rodu, ne ovisi o imenovanju kraljevu. Ban ima pod sobom svoje velikaše, ima svoju državu — tu je kraljevstvo i bez kraljevske krune!

I rod Šubića radi neumorno, da dođe na hrvatsko prijestolje Anžuvinci, rodom Francuzi, a tada kraljevi napuljski. Za njih su se odlučili knezovi Bribirski, s Pavlom na čelu, jer su držali, da će oni suzbiti premoć mletačku na Jadranskom moru, dok će Andrija Mlečanin biti pod utjecajem mletačkim, a onda propade Dalmacija i gospodstvo bribirsko na moru. Uz Šubiće stoje u tome pothvatu i Krčki knezovi (Frankapani). I eto početkom godine 1300. opremi se brat Pavlov knez Juraj u Napulj, da dovede kralja Karla Roberta. Tek u srpnju te godine otplovi iz Na-

pulja novi kralj u Hrvatsku. Prati ga lijepa kita hrvatskih velikaša, koji ne priznaju Andrije Mlečanina ni njegove majke Tomazine »herceškinje kraljevstva Hrvatske«. U kolovozu eto Karla Roberta u Splitu. Splićanin suvremenik Miha Madijev zapisa u svoj ljetopis ovo: »Ljeta Gospodnjega 1300. mjeseca kolovoza gospodin Karlo, unuk sicilskoga kralja, doplovi po moru na galijama u Split, gdje ostade mjesec ili gotovo dva.«

U mjesecu rujnu vodi ban Pavao novoga kralja kroz cijelu Hrvatsku i Slavoniju i odvede ga u Ugarsku. Sad je imao planuti strašan građanski rat. Andrija Mlečanin se spremio, ali spremila se i smrtna kosa, koja ga iznenada pokosi i tako poštedi Hrvatsku i Ugarsku strašnoga biča i nevolje. I ono malo vremena, što je za života Andrijina bilo rata s Karlom Robertom, u Hrvatskoj bijaše sve mirno pod upravom i žezlom bana Pavla, »bana svih Hrvata i gospodara Bosne«. Volja banova bijaše i volja naroda!

Pa i iza smrti Andrijine ban Pavao kao da nema kralja nad sobom. Ta Karlu Robertu bijaše jedanaest godina. Ban Pavao i ne pitajući kralja daje Bosnu svome bratu Mladenu, a knezu Donjih krajeva u Bosni Hrvatiniu, djedu vojvode Hrvoja, obeća, da će ga radi njegove vjernosti štititi i braniti njegove zemlje i njegove potomke od svačije navale. Kad je umro knez Juraj, brat Pavlov, onda ban Pavao imenuje svoga sina, također imenom Jurja, za kneza dalmatinskih gradova. Dijeli ban cijele posjede. Vranskim templarima daje neki otok kod Zadra. U Bosni nema mira njegov brat Mladen. Bijaše on gorljiv katolik i htio je očistiti Bosnu od bogomila, ali u tome postrada, jer ga bogomili umoriše. No sad se diže Pavao, da zavlada Bosnom. Skuči je i imenova banom bosanskim svoga sina Mladena, a sam se prozva »gospodin čitave Bosne.«

I tamo u sjevernim stranama Jadrana proširio je ban Pavao svoje gospodstvo. On pokori pleme Tugomerića, koje je gospodovalo u župi Podgorje, a to je zemlja uz more ispod Velebita. Ovo pleme

predade svoj župski grad Bag (danas Karlobag) banu, i on namjesti u njemu svoga čovjeka, koji će pobirati i porez na trgovinu u onom kraju.

I povelje banove odaju, da je on vladao upravo kraljevskom vlašću. Gradu Rabu izdaje ban u Skradinu 4. siječnja god. 1307. povelju: »Mi Pavao, ban Hrvata i gospodar Bosne dajemo na znanje, kojih se tiče..., da svi građani Raba taj i drugi put, sada i uvijek, smiju po čitavom našem vladanju i banovini kao i po stranama kneza Kurjaka, našega dragog i vjernoga rođaka, slobodno, mirno i neograničeno prolaziti, boraviti, vraćati se, te ma na kojemgod pazaru i trgu kupovati i prodavati bez ikoje carine, danka ili »trgovine«, već da uživaju potpunu slobodu i sigurnost... I t. d.... A da ova naša milost bude u svemu vjerodostojna, izdasmu ovaj naš list potkrijepljen našim pečatom.«

Još je jednu povelju dao ban Rabljanima, a na njoj se vidi njegov pečat s grbom: orlovo krilo s kacigom — i natpis teče uokolo: »Pečat Pavla, kneza Bribirskoga, bana čitave Hrvatske zemlje...« Obje se ove povelje čuvaju u zemaljskom arhivu u Zagrebu.

Ban u poveljama ni ne spominje kralja, što je inače u ono doba bio običaj. Znak je to, da je Pavao svijestan svoje moći. Rab nije u njegovoj banovini, a ipak mu dijeli milosti i zove svoju zemlju: naše vladanje, naša banovina. Tako je negda dijelio povlastice Kulin ban u svojoj Bosni Dubrovčanima.

Ban će se doskora uplitati u nutarnju politiku iste mletačke republike. Tamo je imao on rođaka Bajamonta Tiepola. Ovaj se diže protiv tiranije nekih mletačkih porodica i odluči zbaciti dužda i nametnuti se za gospodara kraljici Jadranskoga mora. Nije mu to uspjelo, i morao je tražiti utočišta u bana Pavla, ali puk je još dugo bio nemiran u Mlecima, koji su tako oslabili ovom bunom, da im nije bilo lako smetati banu Pavlu na našim obalama. Ban upotrijebi tu zgodu i stade raditi, kako da osvoji grad Zadar. Našao je brzo u gradu privrženika, koji su bili nezadovoljni mletačkom vladom. Doskora ovi digoše bunu i mletački

knez jedva izmaknu iz grada preobučen kao fratar. Mlečani poslaše vojsku na Zadar, a ban Pavao pozivlje u pomoć papu rimskoga razlažući mu, kako su ga sami Zadranzi pozvali, da ih oslobodi mletačke sile. On se rado odazvao na čast i slavu svete matere Crkve, jer su Mlečani pokvareni i tvrdokorni i neposlušni papi i odmetnici od Crkve. Digao se, veli, protiv Mlečana, da se nitko ne usudi raditi kao oni »protiv rimskoga pape i njegova sveopćeg vladanja«.

Zadranzi za ovih bojeva jedne burne noći došuljaše se na moru do mletačkih galijskih i baš do zapovjednikove lađe. Skočise na lađu, poubijaše mornare i vojnike, a zapovjednika vezaše i odvedoše brod u zadarsku luku. Mlečani su bili zaista time teško, i nemilo pogrđeni i poniženi. Ban je bio na vrhuncu slave i moći. Ali i ban Pavao bijaše čovjek, a ljudska sreća je rosa na listu. Kad je sjao kao sunce među Hrvatima, tada mu potamni lice nemila smrt. O njegovoj smrti piše suvremenik Miha Madijev, Splićanin, ovo: »Godine 1311. mjeseca ožujka odmetnuo se grad Zadar od mletačke općine i pokorio se vlasti bana Pavla i njegovih sinova. Naredne godine mjeseca svibnja umro je ban Pavao.«

Bio je silni ban pokopan evo ovdje u Bribiru, tamo u crkvi sv. Marije, a franjevci su čuvali njegov grob kao negda benediktinci grobove hrvatskih kraljeva u crkvi sv. Stjepana u Solinu. Mirno je snivao smrtni san sve do dolaska Turaka u ove krajeve. Ban Pavao je dignuo moć hrvatsku na visinu, na kojoj je bila za doba narodnih vladara. Za njega je Hrvatska toliko jaka, da nameće svoga kralja Ugarskoj i time svjedoči, da je ona svoja i slobodna kraljevina.

Velikom političkom moći, svojim vezama, ugledom, a uz to neograničenom odanošću Bogu i Crkvi ban Pavao je najslbližiji hrvatskom kralju Krešimiru.

Blaga smrt je sklopila oči velikom banu Hrvata, da ne vidi, kako će onaj isti Karlo Robert, kojega je on tako reći na svojim rukama pronio hrvatskim kraljevstvom i stavio mu na glavu kraljevsku krunu, kako će taj isti nevjerni Anžvinac njegova sina Mla-

dena na vjeru uhvatiti i kao sužnja odvesti sa sobom u Ugarsku. Dogodilo se to tamo kod kraljevskoga grada Knina. Vođen u sužanjstvo, da gnijje u tamnici, bit će bacio pogled svoj tužan Mladen amo prema djedovini svojoj Bribiru gradu i zavapio oca, silnoga bana Pavla : »Blago tebi, oče, što ne vidiš ovu neharnost.«

Ako su čule kosti Pavlove riječi sina Mladena, prevrnule su se tu u grobu u crkvi sv. Marije, a grobnicom je zatutnjio mukli glas : »Ej, nevjero, nigdje te ne bilo !«

SVOJ NA SVOME

Vraćajući se iz Knina u Split, porazgovorismo se o političkom ustrojstvu Hrvatske za Arpadovaca.

— Stavivši Hrvat svoju krunu Mađžaru na glavu nije se odrekao svoje samostalnosti niti svoga imena. Kraljevstvo se njegovo zove kao i za narodnih kraljeva: »Regnum Croatiae et Dalmatiae — Kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije«. Kad se pozivlje hrvatski plemić na svoje pravo, onda on to navodi »secundum consuetudinem regni Croatiae — po običaju kraljevstva Hrvatske« ili »pred plemenitim ljudima kraljevstva Hrvata«. Godine 1171. za vlade bizantinskoga cara Emanuela ovako se piše u jednoj ispravi: »U našem gradu Splitu i u cijelom kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske vladaše sebast Konstantin.«

Kasnije se hrvatska zemlja razdijelila na dvoje, na Hrvatsku s Dalmacijom i na Slavoniju. Hrvatska je od Gvozda na jug, a od Gvozda k Dravi Slavonija. Kako smo vidjeli, za svaki dio bio je i posebni ban. Pomalo i stari hrvatski gradovi Šibenik i Nin sklopiše se s Dalmacijom, jer su dobili od Andrije Arpadovca privilegije, kakve su imali i dalmatinski gradovi.

Zemlja se dijelila na župe, a poslije su se ustrojile od više župa županije.

U Hrvatskoj gospodar bijaše hrvatski narod, i za ovo doba još nema onako velike bijede ni onako velikoga broja kmetova kao od XV. vijeka unaprijed. Hrvatski seljaci su slobodni ljudi i imaju svoje plemenske sudove, gdje im se sudi, a i oni, kojima zapovijeda nasljedni župan mjesto izabranoga, i ti nisu prosti kmetovi, jer zakonom utvrdiše, što su dužni svome gospodinu. Tako je nastao Vinodolski zakon god. 1288.

U Dalmatinskim gradovima pitežu se još Romani, ali Hrvati su u ovo doba preotimali mah i tu.

Po gradovima u unutrašnjosti zemlje ima doseljenih trgovaca Nijemaca, Mađžara, Talijana, ali se i ti brzo pohrvatiše.

Još nam je spomenuti Vlahi. To su preostali Romani u unutrašnjosti po gorama i selima. U ovo doba već su sasvim pohrvaćeni. Govore samo hrvatski i imaju hrvatska imena. Štaviše ima ih, koji se ubrojiše i među hrvatsko plemstvo.

Već sam spomenuo, da je Hrvatska primila tuđega kralja, ali nije primila tuđu vladu. Ona je svjesna svoje suverenosti, a tu kao da osjećaju i mađžarski kraljevi, jer u hrvatskom kraljevstvu vladaju hercezi vlašću, koja je ravna kraljevskoj. Odakle snage hrvatskim hercezima, n. pr. Andriji, da prkose ugarskim kraljevima, da vode očite ratove protiv njih, ako ne u tome, što je hrvatski herceg u očima Hrvata njihov faktički vladar — kralj, pa i ne nosio krune. Herceg se Andrija piše poput svih vladara »Božjom milošću herceg Dalmacije i Hrvatske«. Herceg je obično mlađi sin kraljev, a i kraljeva majka ponekada. On ima svoj dvor, doglavnike i dvorsku kancelariju, on vodi vojsku hrvatsku, sazivlje sabore i vrhovni je sudac u stranama hrvatskoga kraljevstva. Od godine 1184. herceg se kiti naslovom »herceg Slavonije«. To sad znači zemlju od Gvozda prema Dunavu, a sad opet cijelu hrvatsku kraljevinu za razliku od Ugarske. I Hrvati su u tuđem svijetu kao i za narodnih vladara poznati pod imenom »Slaveni«, a gdje kad se i sami tako zovu. Herceg je stolovao u Zadru, Kninu, Zagrebu ili Bišću na Uni. A naš ban! To je dostojanstvo samo kod Hrvata poznato. Toliko je bansko dostojanstvo, da ga u Italiji smatraju potkraljem, a u rječnicima ga označuju i naši i tuđinci riječima, koje znače: gospodar, vojvoda, vladar, potkralj, gubernator, pretstojnik kraljevstva. Ban Beluš za kralja Gejze vlada u Hrvatskoj kraljevskom vlašću. U XII. vijeku jedan je ban za cijelu kraljevinu Hrvatsku, a od XIII. kraljevi namještaju po dva bana: jednoga za Dalmaciju i

Hrvatsku (od Gvozda do Neretve), a drugoga za Slavoniju (od Gvozda do Drave). Kad nije bilo hercega kraljevske krvi, onda »ban čitave Slavonije« (t. j. čitave hrvatske kraljevine) ima vlast hercešku, a »ban primorski« (t. j. samo Dalmacije i Hrvatske od Gvozda na jug) njemu je podređen. Ban čitave hrvatske zemlje (Slavonije) toliko je moćan, da upravlja i trima prekodravskim županijama. Kad ugarski kraljevi imenuju i druge banove, na pr. biogradskoga ili jajačkoga, nije vlast ovih jednaka vlasti i moći hrvatskoga bana, jer oni nemaju uza se sabora ni vojske kao hrvatski ban, koji sazivlje sabor svoje kraljevine i vodi »hrvatsku vojsku«. Samo hrvatski ban stoji na čelu kraljeva i zato je odmah uz bok kralju. Ban polaže zakletvu pred hrvatskim saborom.

Moć banska se vidi i u tome, što on kuje svoj vlastiti novac. Do nedavna je naš narod zvao sitan novac od 10 novčića »banovac« ili »banica«. To je ostala uspomena na doba, kad je hrvatski ban kovao novce. Već je prije bana herceg Andrija god. 1198. kovao svoj novac, i to su prvi poznati hrvatski novci. Na njima je latinski natpis : »Andrija — herceg Hrvatske«. Imao je Andrija i svoga »komornika« Venceslava. Danas bi se to reklo : ministra financija. Ovakve »komornike« imali su i Andrijini nasljednici Bela sin i Bela unuk Andrijin kao hrvatski hercezi.

Najstarija banska kovnica novca u Hrvatskoj bila je u Pakracu (god. 1256.), a odatle je prenesena u Zagreb. Upravitelj kovnice zvao se monetar. On nije odgovoran običnom sudu, već samo banu i odgovara za težinu i vrijednost novca. (Ovdje ću spomenuti ono, što sam već pripovijedao u knjizi »Na vratima hrvatske povijesti«, da ni hrvatski kraljevi nisu imali svoga novca, već su se služili, kao i drugi tadašnji vladari, novcem bizantinskih careva). Za Andrije II. i sve do Bele IV. kolali su po Hrvatskoj kao najbolji novci tako zvani »frizatici«. To su bili novci salcburškog biskupa, a prozvani po gradu Friesachu (Frizah) u Koruškoj, gdje su se kovali. Uz te novce kolali su u nas i novci knezova na rijeci Rajni i šta više novci

engleskoga kralja Henrika III. Mađarski se novci nisu ni smjeli uzimati. To izričito spominje godine 1217. u jednoj povelji kralj Andrija Arpadovac : »Ako bi se komornici ili kovničari mađarski usudili donijeti na trg u Zagrebu mađarske novce, neka ih se zatvori četrdeset dana u tamnicu i neka im se zaplijeni sve, što se uza njih nađe.« Nije li i tu jedan dokaz neodvisnosti Hrvatske od Ugarske ?

Ban je vrhovni sudac za sve parnice u Hrvatskoj. On sudi ili na saboru ili na određene dane u godini. Ovi se sudovi zovu »oktave«, jer su se sudovi banski držali za osmina velikih svetkovina. Da je to netaknuto i sveto pravo bansko, svjedokom su nam riječi iz XIV. vijeka kralja Ljudevita, koji upućuje na bana jednu parnicu, jer to »zahtijeva sloboda i običaj istoga kraljevstva Slavonije« (t. j. Hrvatske). Pri suđenju su uz bana nekoliko plemića, a sjedište je banskoga stola u Kninu, staroj prijestonici hrvatskih kraljeva.

Bela III. oslobađa Bartula Frankapana od svačije vlasti, on ima pravo suditi svojim podložnicima, ali ako je ban u blizini, ban im ima pravo suditi, i knez Bartul ima odgovarati pred banom na tužbu svojih podanika.

Da ban vlada kraljevskom vlašću, dokazom su i sabori, koje on sazivlje, da stvaraju zakone i riješavaju sve poslove kraljevstva. Poznati su nam sabori god. 1273., 1278. i 1279., na koje se skupiše plemići i zastupnici kraljevskih gradova. Ti su sabori ustanovili zakone za zemlju : o zločinima, nasljednom pravu, vojnoj dužnosti, porezu. Na jednom ban potvrđuje razne povlastice i pravice Zagrepčanima, a na drugom potvrđuje se nekim plemićima pravo, da ne dolaze ni pred čiji sud, nego samo banov. Ban svojom vlašću osniva gradove i daruje ih posebnim povlasticama, diže tvrđave, naseljava pusta mjesta, pobire porez.

A znate li, koji su porezi bili u ono doba ? Najprije kunovina. To je porez, koji se u najstarije doba plaćao kuninim kožama. Dobro grije i lijepa je

kunina koža, a bijaše u nas mnogo kuna sve do XIII. vijeka. Novca kovana nije dosta bilo, pa se plaćao porez u naravi. I danas je seljaku teško doći do gotova novca, a mogu mu biti hambari puni žita i bačve pune vina. Prava vrijednost novca nije u zlatu, jer se zlato ne može ni jesti, niti se njime možeš zaogrnuti. U najstarije doba nije ni bilo zlato novac, već se trgovina izmjenjivala. Na pr. ja tebi dadem stolarstvo vina, a ti ćeš meni toliko žita. U Slavena još danas blago znači i novac i životinju. Znači, da je životinja bila poput novca. I latinski *p e c u s* znači goveče, a od te riječi dolazi *p e c u n i a* = novac. Rusi su u IX. stoljeću plaćali Kozarima danak kožama bijele vjeverice, svaki »dim« daje jednu kožu. Ruskom knezu Olegu plaćaju Drevljani na koncu IX. vijeka danak kožom crne kune. Riječ *k u n a* značila je poslije u Rusa i životinju i novac.

Tako je bilo i u Hrvatskoj. Još god. 1018. grad Krk plaća Mlecima danak i to baš 30 lisičjih koža, a Osor 40 kuninih. Iza narodnih kraljeva, a i za Arpadovića, uz gotov novac plaćao se kralju porez na zemlju (zemljarina) i kunovinom. No treba dobro zapamtiti, da je Arpadovićima plaćala zemljarinu samo zemlja od Gvozda prema Dravi, a prava Hrvatska (od Gvozda na jug) nigda nije plaćala te kunovine. I to je dobar dokaz istinitosti one vijesti, da su oni Hrvati slobodnom voljom izabrali Kolomana i kao slobodni, a ne pokoreni, ne plaćaju poreza!... Po kuninoj koži ova vrsta poreza prozvala se kunovina, po latinski *m a r t u r i n a*.

Druga je vrsta poreza »dobit kovnice«. Novac se pomalo izlizao, istrošio i postao nevrjedniji, jer nije imao onakve težine, kao kad je skovan. Trebalo ga je dakle promijeniti za novi. Kad dođeš promijeniti ne daju ti u kovnici tri nove banice za tri stare, već za tri stare dobiješ dvije nove. Bilo je posebnih mjenjača, koji bi iz kovnice donosili na trg nove novce, a svatko je morao do određenoga roka izmijeniti stare novce za nove. Svake se godine mijenjao novac, dakle svake je godine narod gubio trećinu

novca. Naravski radi toga je bilo nezadovoljstva, pa se kasnije uvelo, da godimice svaki slobodan čovjek plaća sedam dinara, mjesto da gubi trećinu novca. To se plaćalo u ime promjene novca.

Još su gradovi u Dalmaciji davali banu t. zv. trgovinu. Sav bi se prihod luke ovako podijelio. Na primjer uhvatilo se 1000 dinara. Od toga ide biskupu toga grada desetina, to jest 100 dinara. Ostalih 900 dinara dijeli se u tri dijela, pa dva dijela (600 dinara) dopada kralja, a jedna trećina (300) ide gradu.

Već sam govorio u knjizi »Na vratima hrvatske povijesti« o pravu »zalaznine«. I u ono doba morao si kralja, hercega i bana primiti na konak sa svom njegovom pratnjom i častiti ga, kad bi se desio u kojem kraju. Dalmatinski gradovi po ugovoru s Kolomanom bili su oslobođeni od »zalaznine«, a s vremenom se riješiše nje i mnogi velikaši i plemići.

Stalnioga prebivališta ban nema. Stolovao je u XIII. vijeku u Kninu, a poslije u Zagrebu ili kojem drugom gradu, većinom na svojem imanju. Kad ga uvode u bansku čast, daju mu žezlo, a krune nema, jer stara je riječ u Hrvata : »Kralj kraljuje, a ban vlada«.

Banov je zamjenik banovac, a imenuje ga ban. Kad su dva bana, onda su i dva banovca. On je desna ruka banova. Dok ban ne mora biti Hrvat, to banovac redovito može biti samo hrvatski plemić. Hrvatski je banovac ujedno župan kninski. Za njegov sudbeni stol službeni je naslov : »Banovac s Hrvatima«.

Niži sudovi su bili župski. Tu je sudio župan s četiri plemića. A najniži su plemenski stolovi za pojedina plemena.

ZA KORU KRUHA

Već su nastale zimnje večeri, a naši đaci se sjećali veselih dana ljetnoga putovanja. Vani je jednom duvala bura, sutradan je bio praznik, i eto ti došli k don Lovri u sobu đaci-suputnici, da ga zamole za jedan razgovor.

— O čemu da se razgovaramo ?

— Onako nešto, kako se živjelo u doba iza Kolomana.

— Pa dobro, večeras da ste na okupu ! — Htio je ovim nadopuniti svoje razgovore. Don Lovre je te večeri ovako započeo :

— Vidjeli smo već, kako su bili siloviti velikaši i ne gledali na pravo, već se oslanjali na silu. Ne smijemo ipak držati, da su takvi svi redom bili. Bilo je vazda zla i dobra na svijetu, a možda je zaista u ovo doba, o kojem govorimo, bilo i nešto više zla. Stoga je Providnost Božja i poslala velikog sveca Franju, da ulije kršćansku ljubav i evandeosku priprostost u podivljala srca. Seljak je zaista pod vlašću vlastelina trpio i mnogu nepravicu, ali se i vlastelin morao brinuti za nj, ta on mu je hrana i obrana. Mnogi su se kmetovi i oslobađali i mnogi slobodnjaci kraljevskom voljom postajali plemići. Nije li ga tištila samovolja opaka gospodina, težak je mirno provodio svoje dane. Još u ovo doba nisu sasvim prevladala vlastela i zato ima još mnogo slobodnih seljaka. Osobito u pravoj Hrvatskoj, od Gvozda k moru. Kralj se brine, da plemići ne osiromaše, a on i cijele rodove dariva plemstvom zato, da ima oslonu kod njih protiv velikaša.

Knez Leonard Frankapan utvrdio je god. 1288. pismeno prava i dužnosti negdašnje svoje plemenske braće u Vinodolu, makar da su oni darovnicom kralje-

vom potpali pod vlast njegova roda. Ovakvi seljaci grade crkve i darivaju ih imanjem, što je znak, da nisu u bijedi živjeli. Uopće u XII. i XIII. vijeku, za križarskih ratova, seljaci su svuda, pa i kod nas, vrlo dobro živjeli. Jedino obije li krupa koji kraj, udare li zle godine i bolest, onda je zlo za seljaka, jer u ono doba nije bilo krumpira ni kukuruza, te danas glavne hrane seljakove. Ove su biljke došle k nama tek iza otkrića Amerike (god. 1492.). Nije bilo lako dobiti hranu iz daljih mjesta, jer se prenosila na tovarnim kolima, a putevi loši. Još se nekako dalo pomoći primorju, jer su lađe mogle dovesti hranu.

Crkva je svojim djelovanjem mnogo blažila boli seljačke. Evo primjera, kako je ona štitila seljačke sinove: Bela IV. ne htjede priznati zagrebačkoga biskupa Timoteja, jer da je »niska roda«. Tko će ustati na obranu seljačkoga sina? Tko drugi, nego Crkva, koja se vazda borila za potlačene, ma da nije mogla uspjeti svaki put. Klement IV., papa rimski, piše kralju Beli: »Bog je htio, da se svi ljudi rode po općenitom zakonu rođenja od jednakog sjemena, svi se istim nebom pokrivaju, svi imaju jednaku dušu, svi dolaze goli na svijet i jednako goli odlaze. Ono, što mu zamjeraš, ne možeš njemu upisati u krivnju, jer se nije sam stvorio, već ga je Bog dao, niti je mogao sam izabrati si plemenite (t. j. gospodskog roda) roditelje, niti je sgriješio, što je imao one, koje mu je dosudio Bog!«

Engleski socijalista Hyndman piše: »Istina je, da su svećenici i redovnici bili najbolji poljodjelci Engleske i da narod nije znao za potrebu i stradanje, dok je katolička Crkva bila u posjedu svoje vlasti i svojih dobara.« (Hist. Grundlage des Socialismus in England).

Jedan drugi učenjak pišući o životu seljaka u srednjem vijeku kaže ovo: »Vidio sam ratarske knjige iz trinaestoga i četrnaestoga vijeka, koje su uzorne u metodi, jasnoći i razumljivosti!«

Kad su Mlečani grubom silom oteli istarskim gradovima neke posjede, nema nikoga, tko bi se zauzeo za nebože građane. No diže se papa Nikola IV. Od

god. 1288. do god. 1292.) i zaprijeti prokletstvom Mlečanima, ne povrate li ukradeno.

Jedina zaštita bila je seljaku u samostanu i kod Crkve, ali, ne treba tajiti, našlo se i crkvenih ljudi silovitih. To su sinovi veikaša, koji su ušli kroz prozor, a ne na vrata u ovčinjak Gospodnji. To su vuci razdiravci, a ne pastiri. Protiv ovih se borila Crkva, da ne dođu do visokih položaja, ali sila Boga ne moli, pa su uza sve to uspjeli neki silnici, da zaposjednu biskupske i opatske stolice.

Po našim vrelima ne možemo mnogo znati o životu seljaka, jer ona govore samo o parnicama na redovitom plemenskom, banskom ili gradskom sudu, a tamo se nije sudilo kmetu, već pred samim vlastelinom, a ta se osuda nije pisala. Ipak još je velik broj slobodnih ljudi i malih plemića, a da ne spominjemo građane. Građani su živjeli svojim posebnim životom, bogatili se obrtom i trgovinom, te uživali zakonsku zaštitu u svojim statutima ili zakonima.

Građani se osobito brigaju, da im bude što ljepša crkva. U Trogiru i Zadru sagrađiše remek djela romaničke umjetnosti, a u Zagrebu je i danas ponos njegov crkva svetoga Marka iz onih vremena. Patron grada je glavni blagdan, a na taj dan slavi se sajam. Osobiti su sajmovi na dan zaštitnika cijele biskupije. Zagrebački sajam na Kaptolu na dan sv. Stjepana kralja trajao je punih četrnaest dana. Eno još i danas se taj sajam slavi osam dana u mjesecu kolovožu. I na Gracu ili Gričkim goricama t. j. u pravome Zagrebu sajam je trajao osam dana prije sv. Marka i osam poslije toga blagdana. Da privuče više trgovaca, općina gradska oprašta trgovce od svake carine i obećaje im svoju zaštitu slobodnoga kraljevskog grada. U Splitu je glasovita Sudajma ili Sudamnja t. j. blagdan zaštitnika grada sv. Dujma. Statut gradski određuje, da se svaki zločin učinjen kroz tri dana toga sajma dvostruko kazni, baš onako, kao da je učinjeno u crkvi ili u kneževoj palači za izbora kneza.

I velike karavane trgovaca iz dalekih strana valjaju se prema gradu, u kojem je sajam. Mnogo će zla

putem pretrpjeti, pa iako je trgovina bila izvor bogatstva, to je mnogo brige i muke katkada zadavao trgovcu koji zulumčar vlastelin, koji bi se zaleteo iz svoga hajdučkog gnijezda i robio putnike i grabio robu.

Kolima se vozi roba, a kuda ne mogu proći kola, jer su rđavi putevi, nosi se na konjima. I kola su i konji unajmljeni, a dogodi li se što štete na konjima, to mora trgovac da nadoknadi gospodaru. Po moru se vozi roba na unajmljenoj lađi, a ponekad ima lađa, kojih gospodar, kapetan, prevozi tuđu robu. Nastrada li lađa, pokvari li se roba, eto ti parnica, tko je kriv. Do grada, gdje je sajam, treba po kopnu preći kroz klance, preko mostova, u kojem gradu i prenočiti, a za sve to mora trgovac da plaća razne carine, maltarinu, mostarinu, brodarinu i slično. Hoće li da prokriomčari robu, nađe se i među istim njegovim društvom kakav izdajica, jer što je tuđa roba skuplja, njemu je bolje, lakše će prodati svoju. Takav bi odao svoga druga i nanio mu štetu, jer je zatečeni kriomčar bio teško globljen. No zato, kad se on vrati kući, optužit će izdajnika, i domaći će ga sud osuditi na naknadu štete. Je li koji od družine trgovaca počinio što zla u tuđem gradu, stradalo je cijelo društvo. Znalo se i ovo dogoditi: Trogiranin doveo je u Split robu, ali već prije su u Trogiru neki trgovci Splićaninu ostali dužni veću svotu i ne će da je plate. Splitska općina zaplijeni ovome Trogiraninu svu robu i daje je svome Splićaninu, neka se naplati, a onaj jadnik ne zna ni za što, ni kriv ni dužan trpi. Tako su u gradu Krškom zagrebačkom trgovcu Lacku uzeli sedam forinti i 40 dinara za dug nekoga zagrebačkog građanina.

Ceste su bile slabe, nisu se popravljale, pa lako da se slome kola. A sada jao i pomagaj! Vlastelin, kod čijega se dvorca slomiše kola, ima pravo da uzme za se cijelu trgovinu. Tako i kad nastrada lađa. Vlastelin uzimlje i s lađe na moru sve, što na njoj nađe. Takav je bio običaj u Evropi, ali u nas zaista nije. No drugo se događalo u nas. Seljaci prekopaju i onako slabu cestu. Kola ne mogu dalje i sada je trgovac prisiljen u njih unajmiti volove i skupo platiti, da mu

izvezu trgovinu, jer inače ne će na vrijeme prispjeti na sajam.

I, da roba propadne, ni po jada, ali siledžija hajduk baci u duboke i gnjusne tamnice trgovce i traži od njih otkupninu.

Kad su se jednom zagrebački trgovci pozivali na pismo Bele IV., da su oprošteni od svake carine, odgovori im njihov susjed gospodar Medved-grada, koji je silom pobirao carinu: »Ako je Bela IV. oprostio građane od carine, ali nipošto ne veli, da oprašta i njihovu robu i marvu!« — A kakvih li su još jada i pokora trpjeli trgovci! U Zagrebu god. 1379. dvije sluge trgovca Marka ubiše sjekirom noću i orobiše mu dućan. Kaptolski sudac Grgac potkopao je sa svojom družinom iz svoga pribivališta u Popovu tornju dućan gradskoga trgovca Kristana i pokrao sve, što je bilo u njemu.

Kad trgovac putuje robom dalje, a na putu se samo radi konaka zaustavi u kojem gradu, mora ponegdje tri dana ostati u tome gradu i izložiti robu na prodaju.

Dalmatinski gradovi prevoze robu u Italiju i Grčku, ali trguju i gradovi između sebe. I tu je svakakvih neprilika. O gusarima smo već se razgovarali. Bilo je nepoštenih trgovaca, koji nisu plaćali robu. Poglavitno se iz Dalmacije izvozilo u Italiju drvo, vunene tkanine, meso, grah, a uvozilo se ulje i žito. Žitom su dalmatinski gradovi vazda oskudijevali, a obilovali vinom. So se najviše prodavala u Bosnu. Zato n. pr. solinski mlinari ne smiju strancu prodavati žito, već ga moraju dovesti na prodaju u Split, a vino može svatko prodavati kome hoće. Ni u Zagrebu se ne smije izvoziti žito iz grada. Bosna izvozi svoje proizvode preko Dalmacije. Uopće su cvali dalmatinski gradovi za ugarsko-hrvatskih vladara. Lađe bi obišle svu Dalmaciju kupeći robu i odvozile je u Italiju.

Zakoni dalmatinskih gradova potanko su predviđali svaki slučaj, koji se može desiti u trgovini. Da spomenemo samo neke! Radi oluje bilo je točno ustanovljeno, koliko mornara mora biti na lađi prema

njenoj veličini i nosivosti. Ni danas se u tome nije gotovo ništa promijenilo. Nije li se kapetan držao toga zakona, a brod bi nastradao, bio je dužan nadoknaditi od svoga svu štetu. — Je li bilo više suvlasnika lađe, pa su se posvadili, i zato lađa ne može krenuti iz luke, slobodno je svakome od njih baciti lađu na dražbu i prodati je. — Robu ukrcati i iskrcati dužnost je samih mornara. Neposlušne mornare za plovidbe kapetan može išibati. Kapetan i mornari moraju biti oboružani protiv gusara i podnipošto ne smiju prodati ili založiti oružje. Prije nego će lađa krenuti iz luke, pregledat će je tri plemića. Oni paze, da nije prekrcana preko mjere. U luci lađa plaća carinu i privezninu t. j. mora platiti i zato, što je našla utočišta u luci pred olujom. Ni danas se ne smije lađa usidriti u t. zv. mrtvoj luci, gdje nema lučkih vlasti, a to nije smjela ni u ono doba.

I tako su promećurni trgovci uz pogibelj života i gubitka trgovine prenosili svakovrsnu robu iz jednoga kraja u drugi. Imali su oni prijatelja u svakome gradu. Kod njih bi prenoćili i do kasno u noć pripovijedali im novosti iz svoga kraja. Danci sajma bili su danci osobitog života za grad. Ljudi strani i nepoznati, a i dobro poznati gosti, navrvjeli bi u grad, jer vani nisu smjeli stovariti trgovine. Blago svakovrsno: volovi, telići, ovce, konji, svinje prekrili sajmište, a pod čadorima nude ti naranče, limune, vunu, kožu, lan, med, vosak; uz gradske kamenice (kamenе mjere) nanizali se trgovci žitom, uljem i solju. I domaći trgovci u svojim dućanima iznijeli na vrata svakovrsnu robu. Dućani su maleni, a vrata dvokrilna: jedno krilo do zemlje, a drugo poput prozora, i na njemu je roba.

Teška je neprilika promjena novca. U samoj zemlji ima ga više vrsta. Herceg i ban kuju svoj, kralj ima svoju kovnicu, a i pojedini gradovi, na pr. Split, kuje svoje novce. Kolaju i tuđi novci iz njemačkih zemalja i iz Venecije. Okretan trgovac i tu zasluži.

Još je gore s mjerom. Gotovo svaki grad mjeri po svoju, a gradska kamena mjera stoji na sajmištu

za žito. Za so je opet druga mjera. Sukno se mjeri laktom, a svi lakti moraju biti napravljeni prema onome, što se čuva u gradskoj vijećnici.

Kad nije sajam, grad pobire carinu za kralja i za se.

Sajmu se vesele i gradski zanatlije. Iznose i oni svoju robu na prodaju. Bačvar lupa po bačvama, da svrati pozornost vinogradara. Brijač se drži nešto učeno ispod svoga šatora. Ta on je na po doktor, jer osim što brije i šiša, još pušta krv, vadi zube, zavija rane, a je li koga spopala vrućica, on mu vezuje rogove na glavu, jer se mislilo, da tako prolazi bolest. Čizmar se ogleda po gospodi, jer on je za njih sašio izvrsne čizme, da bi ih i kralj nosio. Tu su još klobučari, kožari, krznari, nožari i ostrugari, svaki sa svojom robom.

Domaćice ogledaju sita i rešeta kod rešetara, a trgovci se kupe oko mošnjara, koji prodaje vrlo ukusne i kićene kese, koje se nose o pojasu ili preko ramena, a u njima se drži novac ili rubac (koji je inače vrlo rijetka stvar). Skrinje, stolove i brave osobito promatraju, jer su to remek-djela rezbarstva i kovačije, a da o urarima i zlatarima i ne govorimo. Iz dalekih, tuđih strana doveli su trgovci razne mirisave đakonije, papira, brokata (zlatom izvezenog sukna) možda iz Kölna, iz Njemačke ili iz Venecije.

Gradski sudac određuje više puta cijenu robi. Tako u Zagrebu ne smije trgovac na funti ulja dobiti više od dva dinara. I preprodaja robe je ograničena. Ribe mogu prodavati samo oni ribari, koji su ih ulovili, a ne smiju ih preprodavati, jer tako skače cijena robi. Nijedna piljarica ne smije do podne kupovati ni jedne robe, već će se najprije građani namiriti. Prekrši li ovu naredbu, zaplijenit će joj se sva roba. Platno ne smije krojač kupovati na trgu do podne, već i tu će se najprije građani služiti.

I zdravstvene odredbe ne zaostaju za današnjim. Nijedna hljebarica ni solarica stojeći ili sjedeći na trgu kod svoje trgovine: kruha, soli ili jestiva, ne smije presti niti tkati, da ne okuži i onečisti hranu.

Zanatlije na obranu svojih interesa kupe se u organizuju u cehove. A što je ceh? To je društvo pojedinih

zanatlija. Postolari imaju svoj ceh, stolari svoj, zlatari opet svoj itd. Svaki ceh ima svoga poglavara: ceh-majstora. Samo pravi majstor može biti član ceha, a kalfa i šegrt nisu pravi članovi. Početak je cehovima u Njemačkoj u XI. i XII. vijeku. Ceh ima da pazi na interes svoje struke, ali i na interes kupaca. Samo majstor može samostalno voditi obrt, a majstor postaje onaj, kojega ceh proglašuje sposobnim. Za to mora prikazati cehu »svoje remek-djelo«: postolar fine čizme, zlatar kakvu zlatarsku radnju, stolar skrinju, bravar majstorski izrađenu bravu... Prije nego postane majstor uči on kao šegrt i kao kalfa kod drugoga, a onda ide u inozemstvo, da se usavrši u svome poslu. Tako nije svaka šeptrlja postajala majstorom. Tko nije u cehu, ne smije se baviti nikakvim obrtom. Tko ulazi u ceh, plaća neku članarinu, pa s globama i ostavštinama kupi se kapital, kojim se pomažu udove i siročad majstora. Veliki meštar, predsjednik ceha, pazi, da roba ceha bude dobra, da se ne naviju velike cijene, ali da ne bude ni konkurencije. U cehu je svaki radnik imao rada, ne bijaše besposlenih. Vjera, moral i bratska ljubav bijahu glavne poluge ceha. Veliki meštar je pazio, da se rad i narudžbe jednako razdijele. Kršćansko milosrđe je nukalo, da se osnivaju društva za pomaganje siromaha, bolnice i zaklade za udaju siromašnih djevojaka. Mnogo se takvih društva spominje u Zadru, Trogiru, Dubrovniku i Zagrebu... Ako u cehovskom sastanku majstor uvrijedi majstora, platit će četiri marke za vosak. Kada ceh oglobi kojega majstora, a on se opire i psuje, takav majstor ne smije držati kalfe, dok se ne pokori. Veliki meštar mora svakoga mjeseca obići sve radionice svoje struke, da se uvjeri, radi li se pošteno. Ako izrađeno djelo ne nađe dobrim, ima ga zaplijeniti i uništiti, a takva varalicu majstora ceh globom kazni.

Kad umre oženjeni majstor, morat će ostali majstori u cehu doznačiti ostavljenoj udovici vješta kalfu, koji će joj, dok je udovicom, upravljati zanatom.

Ako koji majstor vabi javno ili potajice u svoj dućan kupca, koji je nakan bio kupiti robu u drugoga

majstora, takvoga vapca ceh kazni ! Ne smije se vabiti ni kalfu drugoga majstora.

Ako kalfa ružno opsuje kojega majstora ili majstoricu ili majstorovu obitelj i ne davi zadovoljštine uvrijeđenima otiđe iz grada, za njim se pošalju tjeralice na sve strane, da ga nigdje ne prime u zanat... Kad dođe u grad kalfa s t r a n a c, da u gradu radi u kakvoga majstora, to su domaći kalfe dužni takvoga gosta dostojno primiti i odvesti na konak... Ako počini koji majstor ili kalfa zlobnom nakanom ili naumice kakvo umorstvo ili se zateče na kakvu zlu djelu ili razbojstvu, takav se bez milosrđa isključi iz ceha za sva vremena. To je naravski značilo, da ostaje na putu, jer izvan ceha nitko se nije smio baviti ni jednim zanatom.

To su sve odredbe zagrebačkog ceha bravara i kovača. A takvi su statuti i drugih cehova.

Ceh se starao i za odgoj svojih članova.

Svaki ceh ima svoga sveca zaštitnika i svoj oltar u crkvi posvećen tome svecu. Na oltaru se svakoga mjeseca služi sveta misa, koju imaju slušati svi članovi ceha. I inače je pazio ceh, da njegovi članovi vrše točno vjerske dužnosti.

I tako su gradovi cvali i bili sretni. Zanatlije su bili mirni, zadovoljni, bogati. Ekonomske krize u njih nije bilo. Uporedite ondašnjega sita radnika, njegovu obitelj zdravu, zadovoljnu u doba, kad je kršćanski osjećao radnik, uporedite ga s današnjim radnikom, pa kažite, tko čini radnika sretnijim : kršćanstvo ili bezboštvo ? Kad je ceh zapustio vjerski život, propao je, izrodio se.

Socijalni demokrat Kautsky piše ovo : »To što je danas radnicima ideal, za koji se moraju boriti ogorčeno sa građanstvom, to je prije pet stotina godina, u mračnom srednjem vijeku, već bila priznata zbilja. Radništvo je onda radilo s manjim naporom i kraće vrijeme nego danas, a ipak mu je bila veća plaća. To svjedoče mnoge tadašnje zabrane raznih luksusa i plaće radničke iz četrnaestoga i petnaestoga vijeka, koje kažu, da radnik ne smije imati na dan ništa više nego dva mesna jela i određenu mjeru vina ili piva.

Kalfama se zabranjivalo, da se oblače u svilu.« Tko se danas tako hrani i nosi ?

Život je radnikov bio veseo, ali čestit. Radost i zadovoljstvo mu se zrcalilo na licu.

U primorskim gradovima plemići gradski stanuju u svojim palačama, a i po ostaloj zemlji u gradovima vlastela podižu svoje dvorove, jer im dojadi samotani život u njihovim gradovima, koji su zapravo samo tvrđave.

Građani imaju svoje kuće i dvorišta, koje moraju biti dobro čuvane. Bilo je i onda beskućnika, koji su stanovali u najmljenim kućama. U gradu je bolnica i ubožnica (prve je Crkva osnovala), a i kupalište.

Zakon je u ono doba i u gradovima i u plemića i slobodnjaka imao velik ugled. No kao da su nam djedovi bili ljute pravdadžije. Osobito se u tome ističu gradovi radi uvreda i rječkanja, a sela radi međaša i drugih povreda vlasnosti. A bijaše i čudnih nazora u ono doba, očito ostataka poganštine, koje ni kršćanska svijest nije mogla iskorijeniti. Tako je bilo po ostaloj Evropi, pa eto i kod nas. Nije li moglo doći do pomirbe i nagodbe među strankama, a one se onda imaju pobiti. Sam sudac poneгда dosuđuje, da se biju, jer on ne može dokučiti, tko ima pravo. To je najobičnije kod parnice za baštinu. Žene će poslati koga zamjenika, da se bije, a može svatko poslati zamjenika. Tko ne dođe na boj, gubi pravdu. U dalmatinskim gradovima nije bilo boja.

Događa se, da osumnjičenik mora vaditi rukom iz vrele vode željezo, ili užareno željezo prenijeti od jednoga mjesta na drugo i to golom rukom. Ožeže li se, kriv je !

Veće zločince udaraju žigom. Tko okrade crkvu, udare mu žig u obraz zažarenim crkvenim ključem, a tko krivotvori novac, tome užaren novac pritisnu na čelo. Neki Fabjan iz Požege osuđen je u Zagrebu, da mu se užarenim gvožđem lice na tri mjesta žigoše i da se istjera iz grada, a vrati li se, ima se sažeći na lomači.

Neki Krištofor iz Kranja raspačavao je krive novce. Privezali su ga za stup sramote na trgu, lice mu krivotvorenim novcem žigosali i povelili na lomaču. Tad su molili neki ugledni svećenici, da ne bude spaljen, i bio je

pušten, ali je morao dati pismeno očitovanje, da se ne će osvetiti za sve, što je pretrpio.

Kad se stranke parbe, onda se ima čekati do zalaza sunca, i ako ne dođe »na lice mjesta« koji parac, onda onaj drugi ima užeci oganj u znak, da je čekao, a protivnik se oglušio i zato ima izgubiti parnicu. Tako su radili Poljičani i Vinodolci.

Je li tko u kakvoj nevolji ili vidi, da se čini koji zločin, viče : »Pomagaj !« Tko čuje taj zov, dužan je priskočiti u pomoć, jer će inače biti kažnjen, a tko bez potrebe viče »Pomagaj«, i on je kažnjen. Po cijeloj hrvatskoj zemlji, u gradovima i selima, vrijedio je taj zakon. U Splitu tko čuje »Pomagaj«, a ne priskoči, dužan je platiti cijelu štetu.

Je li vuk napao na konja, magarca ili ovce, tko to vidi, mora vikati : »Tko je za blagom ?« Ne ozove li se nitko, kriv je pastir, jer nije blizu blaga, nije ga dobro čuvao. Ozove li se odmah, nije ništa kriv.

Kad tko u Poljicima zateče tuđega prasca u svojoj šteti, može ga ubiti i pojesti, »zač svinja nosi dvoje oružje, kosu i motiku (jede i rije). Da prvo ima se obnajtiti istinom, je li mu u isto našasto u želucu pobiližje ot grozdov ili ot žita, ako je u žitu bio. Kada se jur počne nositi žito putem (za žetve !), jur taj bilig ne sudi ništar, dotole dokle se žito spravi.« To određuju zato, jer se životinja mogla najesti i na putu žita, koje je opalo s klasja na kolima.

Zakoni su bili vrlo strogi. Evo jednoga slučaja : U Zagrebu je gradski vijećnik Benedikt tužio nekoga Burdića, da je pred njim psovao Boga i Bl. Dj. Mariju, pak rekao, da on ne će njima više služiti već vragu. Sudeñ je, da se pred crkvom sv. Marka pred pukom go išiba, da mu se izvadi jezik i na komade izreže, a onda, neka se na kolima izveze van grada. Poslije je bio pomilovan i blaže kažnjen.

Žene su neprestano smetale svojim tužbama radi psovaka. To je dodijalo gradskom sucu u Zagrebu pa god. 1384. ovo odredio : Neka se isteše kamen i na nj pričvrsti lanac. Taj kamen je visio uz »stup sramote« na trgu sv. Marka. Posvade li se piljarice na trgu, onda

se onaj kamen objesi jednoj o vrat, pa ga ima nositi današnjom Gospodskom ulicom do Dveraca na današnjem Strossmayerovu šetalištu. Tu je čeka njezina druga, s kojom se posvadila. Ona će istim putem morati natrag o vratu ponijeti kamen.

Osobito je zanimljivo znati, što su to rotnici. Neko se parbi za zemlju ili okrivljen sa zločina. Ne može se točno ući u trag istini, tada sud određuje, da se on zakune, ali uza nj još 5, 10, 20 ili više njegovih rođaka, koji zalažu dušu svoju, da je on pošten i da se pravo kune. Mnogi su u taj čas odustajali od parnice.

Mnogo su cijenili naši stari pravo i pravicu, zato kad sude, pozivlju se na to »ča je pravdi i zakonu hrvackomu ugodno«. Tako kažu hrvatski suci kod banskoga sudbenog stola u Kninu. Pred sucem se viče: »Pravdo, vidi ti!« Poljički zakon veli: »Oće svaka pravda, da bude plaćena oštećeniku šteta«. Jedna stara pobožna knjiga veli: »Pet riči razbije pravdu: prvo ljubav, drugo zlo hotenje, treće mito, četvrto strah, peto moljenje« (naime zauzimanje kod suca).

Zakon lige ninske je stari zakonik kotarskih Hrvata i on određuje: »Lupežu sva njegova pravda, kako bude ku krađu čini, takova će biti i pravda.«

Stari su Hrvati bili ponosni. Evo samo dva primjera:

Nikola, sin Tome od Bidraga, u nekoj parnici porekao je, da nije Zagrepčanin. Suci grada Zagreba smatrahu ga stoga nedostojnim, jer je izdajica i određuju, da će i on i njegov nasljednik izgubiti cijelu imovinu i glavu, usude li se tražiti više pravicu u zagrebačkoga suda.... U Poljicima se izdajica izgoni i gubi imanje, »a to zatoj, neka se nitkor ne uči takve hudobe i nečistoće činiti.«

Don Lovre završi:

— Eto, djeco, nekakve slike života starih Hrvata. Lijepa je, draga je, jer pokazuje, da su nam pređi bili daleko odmakli u kulturi, da je njihov život uporedo tekao sa životom zapadnih naroda Francuza, Talijana i Nijemaca, a zapadnu kulturu načinio slavenskim običajima.

O našoj, hrvatskoj kulturi još ćemo koju progovoriti. To drugom zgodom.

SIROM HRVATSKE DOMOVINE

— Jesu li se u Hrvatskoj u doba Arpadovaca dijelili ljudi na staleže kao i za narodnih vladara ?
— zapitat će jednoga popodneva đak Ivo.

Don Lovre se dakle porazgovori i o tome s mladim prijateljima.

— I u doba kraljeva iz Arpadova roda dijelili su se u Hrvatskoj ljudi na slobodne i neslobodne. Slobodan je bio »plemić«, jer je pripadao jednome plemenu, koje obitava u ž u p i i ima svoje šume, vode i pašnjake. Sve je to zajedničko cijelome plemenu. Pleme se množi, ali svi ljudi istoga plemena čuvaju živu uspomenu na svoj zajednički korijen, makar se dijelili na više k u ć a, h i ž a, k o l j e n a. Svi članovi istoga plemena među sobom su b r a ć a, pa i svi plemići skupa su braća, šta više i kralj se smatra samo kao najstariji b r a t među plemićima.

Kako se svi članovi jednoga plemena smatraju jednom jedinicom, vidi se najbolje po tome, što jedan za drugoga odgovara životom. Kod neprosvjećenih naroda i danas nema mira, ako tko koga ubije, dok ne padne glava iz plemena ubojice kao zamjena za poginuloga. Tako je bilo i kod nas u doba, o kojem su se vodili ovi naši razgovori. Tako na primjer Vinodolski zakonik (god. 1288.) određuje, da, ubije li tko slugu kneza Frankapana, knez ima pravo tražiti zadovoljštinu od plemena, ako ubojica pobjegne. Članovi plemena se pozivlju i na sud, da svjedoče za svoga »brata«. U parnici mora se okrivljenik pobrinuti za takve svjedoke iz svoga plemena, koji će se za nj zakleti.

Izumre li čije koljeno u plemenu, to će njegovo imanje, zovu ga o š a s n o, pripasti plemenu, a ne kralju ! Prodaje li tko zemlju, kuću, mlin ili imanje, du-

žan je ponuditi najprije svoje suplemenjake. Proda li što bez ove ponude, prodaja je ništetna. Triput se ima doći pred plemenski sud i tu glasno vikati: »Ima li tko od moga plemena, da bi kupio u mene tu i tu zemlju, ja ću je prodati!« Ne javi li se nitko kroz ta tri roka, slobodno mu je prodati komu hoće. To se u staro doba zvalo »po hrvatskom običaju«. Ovo se tiče samo baštine, dobra naslijeđena od djedova, i na koje nekim načinom ima pravo cijelo pleme. Što je tko svojim novcem kupio, potpuno je slobodan time i raspolagati. Po ovome se vidi, da su Hrvati i pod žezlom Arpadovića zadržali svoje posebno baštinsko pravo. Baština se nije smjela tako lako ni prodavati. Poljički zakon ovo određuje: »Ča je stara baščina, ka je ošasta od prvih, oni, tko ju drži, ima ju radovati i uživati i ob njoj živiti; da nije podobno, da ju kamo strati ni obrati brez velike nevolje, nego kako veli stari zakon i običaj: da ju ondi ojde, gdi je i zastao. Da, ča godi čovik prinajde i pribavi ali prikupi ali izdvori, da je tim voljan i slobodan i u smrti i u život, ča mu godi ugodno od togaj učiniti«. Dakle baštinu mora ostaviti onako, kako ju je od starijih primio, a što je kupio ili službom stekao, slobodan je prodati.

Hrvatsko se plemstvo u Hrvatskoj dijelilo na dvanaest plemena, kojih su starješine izabrale Kolomana za hrvatskoga kralja god. 1102. Od te se godine pomnožao broj plemenitih rodova, ali se i kasnije vazda spominjalo samo »dvanaest plemena«, jer su pod tim brojem priznata prava hrvatskom plemstvu od Kolomana, pa je najveća dika bila pripadati jednom od tih plemena. Ovo dvanaest plemena stanovalo je od Gvozda do Neretve i do Vrbasa u Bosni. Negda su svi plemeniti Hrvati bili ravni među sobom, ali s vremenom se neke kuće osiliše te podjarmiše cijelo pleme pod svoju vlast. Ovakvi postadoše velikaši ili gospoda, a obični plemić pretvori se u kmeta. Takva silovita braća podvrgoše vlastiti rod pod svoju vlast. Tako su se osilili na pr. Babonegi iliti Babonići.

Arpadovići nisu poimali hrvatskoga plemenskog prava, pa je Andrija Arpadovac podijelio staru hrvat-

sku župu Cetinu knezu Domaldu, Bela III. Bartolu, krčkom knezu, Modrušu, a Bela IV. darovao je rodu Šubića župu bibrirsku. Na taj način negda plemeniti Hrvati u tim župama postadoše kmetovi, a negdašnji župan, punomoćnik svoga plemena, učini se velmožom i gospodarom župe po milosti kraljevoj. No za ovoga doba još je malo takvih slučajeva. Po hrvatskom shvaćanju ne može sam kralj dati nikome plemstvo, ali ugarski kraljevi slijedeći primjer cijele Evrope podjeljivali su i u Hrvatskoj neslobodnim ljudima plemićku čast.

Plemić je bio visoko nad kmetom u društvenom položaju. Njega ne smije bez osude državna vlast zatvoriti, a sudi mu kralj, jer je on samo njegov podložnik. Plemenitaš ne plaća poreza niti ikakve daće. Vojuje za kralja u državi na svoj trošak, a izvan države o kraljevu trošku. Na sabor, da raspravlja o državnim poslovima, dolazi samo plemić.

I pleme, dok je cvalo, a i kasnije svaki velikaš gradi grad, da čuva svoj posjed. Neki negdašnji župski i plemenski gradovi pali su u ruke samome kralju, i u njima on drži posadu, kojoj je na čelu kastelan. Od dvanaestoga vijeka, osobito iza Tatara, puna je Hrvatska gradova. Nisu to gradovi kao danas, to su kule s dvorištem. U najstarije doba kula je obično okrugla. Visoka je do dvadeset i pet metara. Donji dio je 3 do 4 metra debeo, a prema gori je sve tanja. To je ta »tančica kula« u narodnoj pjesmi. Ima više spratova. U podzemlju je tamnica, a u nju se ulazi iz donjega sprata niz ljestve. Prvi sprat je visok nad zemljom pet do sedam metara. Tu je visoko nad zemljom otvor, vrata. Penje se u kulu po pomičnim stepenicama, koje se iz kule puštaju, kad se prije vidi, je li prijatelj taj, koji dolazi... Tek pogdjekoji prozorčić propušta nešto svijetla u kulu. Pod krovom su otvori, kroz koje se baca kamenje, vrela voda i goruća smola na neprijatelje. U uskim sobama više je utamničenik nego gospodin gospodar »grada«, ta nikakve udobnosti nema u tim »gospodskim dvorima«.

S kule pazi kao jastrijeb, ne ide li otkuda neprijatelj, ili ne približava li se karavana trgovaca, da ju oplijeni ili da traži »trgovinu«, to jest porez na robu, koju vode trgovci na sajam. Šalje on svoje vjerne haramije, da vrše njegovu zapovijed.... Ljeti ga uduši vrućina, a zimi ga bije led, naloži li oganj, uduši ga dim, jer kula nema dimnjaka. No zato nema ga, tko će osvojiti takvu kulu. Jedino žeđa, glad i bolest može prisiliti gospodara na predaju.

Od kule se razvio grad. Opasala se kula dvorištem i bedemima. Daskora je uz glavnu kulu gospodar sagradio na drugoj strani dvorišta još jednu. To je grad sa dvije kule. Korak dalje i svaki ugao utvrdi se kulom i eto nas do grada sa četiri kule. Naravno, da nisu zidovi ravno potegnuti, već su se prilagodili teško pristupačnom brijegu i izvijugali se. Gradovi se okitiše s više kula, pa je neprijatelj morao svaki korak krvlju natopiti. U takvim gradovima plemić gradi i udobnije dvorove. Već ima dvor i svoju crkvicu i gospodske dvorane, među zidovima je najodličnija ona za oružje. U gornjem spratu s lijepim prozorima stanuje gospodar, a u podrumima služinčad i vojska. Voda se isprvice čuvala u bačvama, a poslije se kupila kišnica u bunare.

Da prisile branitelje gladom na predaju, to im ubace u grad smrdljivu mrcinu ili goruću strijelu omotanu smolom, da zapale drvene krovove.

Ovakvi gradovi nikoše na svakom zgodnom mjestu: na klancima, prijelazima preko gora, uz gazove i mostove. Premda je gospodar silio svoje kmetove, da besplatno pomažu kod zidanja gradova, to je ipak svaki grad stajao vrlo mnogo novaca i osiromašio gospodara. Grad je pojeo prihod gospodskih imanja.

Kao što je negdašnji brat plemenski postao tiranom svome plemenu, tako je isto on za Arpadovića visio o milosti kraljevoj, po kojoj se u mnogo slučajeva i uzdigao nad svoju braću. A milost kraljeva je nestalna: ili je kralj ćudljiv kao Andrija, pa mijenja lako sklonost i prijatelje, ili pak doušnici ocrne

kod kralja negdašnje mu prijatelje. Da se od kralja i od svojih susjeda obrani, potreban mu je što čvršći grad. I tako negdašnji župan, branič slobode hrvatskoga plemena, postaje neprilikom i drugome i sebi samome, kao što reče pjesnik :

»Svijet je ovaj tiran tiraninu,
A najviše duši blagorodnoj!«

U nekim krajevima ugušili su slobodu naroda župani. Slobodne su Hrvate pretvorili u kmetove, ali su i oni izgubili jaki oslon u svojoj plemenskoj braći i stali su zaista na vrhu, s kojega su mogli svaki čas pasti, ako nisu dobro ojačali. Kad su XIV. i XV. vijeka propale slobodne župe, još u Poljicima u Dalmaciji očuvala se stare plemenske uredbe hrvatske. (Opetujem : u doba, o kojem se porazgovorismo, još je velika većina naroda slobodna u svojim župama). Poljičani su na Gracu (opet spomen na građac župe !) u Gatima birali župana »velikoga kneza« po svojim »knezovima«, prvašnjim glavarima rodova, koji su živjeli u pojedinim selima.

Uz veliku vlastelu, kasnije prozvanu grofovima i knezovima, i uz manje plemiće stoje njihovi podanici, podjarmljeni negda slobodnjaci. To su »kmetovi«. Oni nemaju svoje vlastite zemlje »baštine«. A zemlja je kod svih naroda svetinja. Častan je posao ratarov, dok trgovac u staro doba nije ravan u časti posjedniku zemlje, pa se u rimsko doba nije ni smio plemeniti Rimljanin, patricij, baviti trgovinom ni novčanim poslovima. Načelo je srednjega vijeka : čiju zemlju obrađuješ, onoga imaš i služiti. S te svetinje Hrvat, kada se kune, da je njegova zemlja, bosonog drži kapu zemlje na glavi ili se zakopa do pasa u zemlju i kune se dižući iz zemlje ruku prema nebu. Tko nema svoje vlastite baštine, već obrađuje tuđu, taj ne može ni ljubiti ni braniti rođenu grud i zato on ni nema nikakvih političkih prava. Kad bi mu slobodno bilo, on bi se držao one, gdje mi je glava, tu mi je hrana. Takav nema domovine, niti je može ljubiti, jer ga ništa ne veže za nju.

Ovakvi »kmetovi« postali su na način, koji vam već ispriopovjedih, ili pak dođu k vlastelinu beskućnici i ponude se, da će mu iskrčiti šumu, obrađivati puste ledine. On im daje šume i ledine. Za prvih deset godina ne daju mu ništa, a poslije daju, kako su se već u početku pogodili. Sve dužnosti kmetske bile su kasnije točno zapisane u knjige, tako zvane *urbare*. Evo iz jednoga urbara popisa tih dužnosti: »U proljeće morao je svaki kmet orati dva dana zemlje svoga gospodara, zasijati zob, oplijeviti je, dva dana žeti je i spremiti u pojatu. Kada je na trošak gospodarev izmlati, morao ju je na svoj trošak dopremiti onamo, kamo mu gospodar zapovijedi. Na jesen mora opet dva dana orati za pšenicu ili drugi usjev, a kada je dozrio, pokupiti ga i dopremiti svomu gospodaru. Istim načinom morao je kmet svomu gospodaru obrađiti i vinograd, t. j. dva dana rezati lozu, dva dana prvi put kopati, dva dana čistiti nepotrebne izdanke i privezivati ih i dva dana kopati po treći put. Povrh toga morao je još svaki kmet postaviti u trsje gospodarevo sto kolaca. Kmetovi bijahu dužni pobrati grožđe, zgnječiti ga što bolje mogu i mast dopremiti, kamo im je gospodar naložio. Kmeti bijahu također obvezani dva dana kositi travu, posušiti je i sijeno dovesti, kamo im je zapovjedio gospodar. Morali su još ograditi plotom kuću i dvor, ili zaselak i vrt gospodarev, i dovoziti mu iz šuma drvo za gradnju i ogrijev, i to tako, ako li je kmet imao jednoga vola, bijaše dužan dostaviti jedan voz, ako je imao dva vola, dva voza itd. Morao je napokon podvoriti primjerenim obrokom svoga gospodara, kada je došao na svoj posjed; ali to ne više, nego dva puta u godini. S druge opet strane bijaše dužan gospodar hraniti kmeta u one dane, kad je za nj radio, a ako se sam hranio, bijaše mu dužan platiti na dan pol dinara; za vrijeme berbe obično su dobivali kmetovi od svoga gospodara govedinu, a oni, koji su vozili mast, podvo-reni bijahu kruhom i mesom, no zato morali su kmetovi prehraniti gospodareva špana, kada je nadzirao berbu. Kmetovi su dužni svojim gospodarima svi

ukupno o Božiću jedan voz drva, a o Stjepanu mu dati jedan kabao zobi i sagraditi mu u dvorištu jedan ljetnik. Od svakoga prirasta žitnoga ili vinskoga mogao je zahtijevati gospodar od svoga kmeta jedan dio, nu taj dio morao je biti manji od desetine.«

Već se iz ovoga vidi, da su ove dužnosti bile neprilичne seljaku, jer je morao raditi za gospodara u najnezgodnije vrijeme i zapustiti svoje poslove. Morao je pomagati i kod gradnje mostova, cesta, utvrda, pa i kod kopanja ruda. Njegov vlastelin jest ujedno i njegov sudac, on mu uopće zamjenjuje kralja. Ali je zato vlastelin dužan u nevolji pomoći kmetu: kad ostari, kad je nerodica, mora mu dati drva iz svoje šume, pustiti ga pasti blago po svojim pašnjacima i t. d.

I među kmetovima ima razlike. Nisu svi jednaki. S početka su se mogli slobodno seliti, ali tamo od XVI. vijeka i to im pravo oduzeše vlastela i proglašise ih »grudi zemlje privezanima«. Slobodni su kod izbora žene, gospodar ne smije prodati zemlju bez kmeta, već mora uz zemlju predati novome gospodaru i kmeta, da ne bi ovaj ostao bez zemlje. Kmet se može i otkupiti i postati posve slobodan. Kmetovi su s vremenom padali u sve veću bijedu, jer su ih gospoda sve jače tlačila. To se dogodilo više puta radi kakve pobune kmetovske, a opet zao postupak vlastele dao je povoda bunama. Za sada o tome ne možemo govoriti, no Bože zdravlja, bit će govora i o tome drugi put. Jedina je zapravo nada kmetu, da se digne iz svoje bijede, svećenički stalež, jer kmetski sin postavši svećenik postaje ravan plemiću, a i velikašu, kad postigne koju višu crkvenu službu, što se često i događalo. Više kanonika, biskupa, pa i papa poteklo je iz siromašnih seljačkih kolibica.

Još nesretniji su bili pravi robovi. Nije ih bilo onoliko, kao u doba od doseljenja Hrvata pa do propasti kraljevstva, ali ih ima još u XIII. vijeku u Hrvatskoj.

Ovi bijedni ljudi, kmetovi i robovi, žive u suhozidinama, pa nam se zato nisu ni sačuvala selišta iz onih vremena. Vrijeme ih je lako porušilo.

Uz više i niže plemstvo te kmetove i robove žive u Hrvatskoj i »slobodnjaci«, ljudi bez velika posjeda, imanjem ravni kmetovima, a slobodom plemićima.

Plemić je nosilac državne ideje i narodnosti u doba, o kojem govorimo, kmet obrađuje zemlju, koju plemić brani od vanjskih neprijatelja. Plemić je dakle štit kraljevine, a kmet je hrani svojim žuljevima. No po plemiću bi se ona oblila krvlju, a po kmetu zagrezla u ropstvo. Treći će doći, koji će podignuti blagostanje domovine i svojom sviješću čuvati budan plamen slobode. On će biti i zagrižljiv i čangrizav i sićušan, ali će svojom tvrdokornošću naučiti silnike poštovati pravice, ma da će i on prigodimice postati tirančić, ako nikome, a to svojim sugrađanima.

U Hrvatskoj su već za narodne dinastije gradovi u Dalmaciji bili sijelo kulture, koju su oni pomoću Crkve i kršćanstva sačuvali još iz staroga vijeka i hotimice ili nehotice predali Hrvatima. Od XII. vijeka pa dalje Hrvati su prodrli u dalmatinske gradove ne oružjem, već tihim naseljivanjem, kao što i danas selo pomalo osvaja grad, koji bi izumro, da ga selo ne pomlađuje. I tako su Hrvati u Zadru prevladali, da su bili većina. Stoga se Zadar neprestano otimao Veneciji i prislanjao se uz Hrvatsku. Trogir je imao Šubiće za knezove, a da su i tu Hrvati u većini, dokazom je to, što je tatarski glasnik h r v a t s k i doviknuo Trogiranima, neka ne brane Belu, kralja tuđe krvi. U Splitu je također Hrvat na svome, jer i Splićanima su knezovi okolna gospoda hrvatska. Već za narodnih vladara Hrvati su podigli svoje gradove: Biograd, Šibenik i Knin. Od doba provale Tatara nikli su u nutrašnjosti zemlje »slobodni gradovi«.

Ima dosta razlike između dalmatinskih gradova i ovih na kopnu. Dalmatinski gradovi se razvijaju po svojoj povjesnoj tradiciji, a oni na kopnu po njemačkom uzoru. U dalmatinskim gradovima dijeli se pučanstvo na plemiće i puk, a u gradovima na kopnu svi su građani ravnopravni. U Dalmaciji je na upravi grada knez, a do njega su plemići grada. Treba li što odsudna odlučiti, sazvat će se cio »puk« t. j. i neple-

mići. Naravski, to će biti na gradskom trgu uz mnogo vike, zagrižljivih primjedbi i ogorčenih protesta, ta puk hoće da se okoristi prigodom, koja mu se rijetko pruža, da i on reče svoju. Da se brani od nasilja plemićkog, puk se kupi u crkvene bratovštine i tu se organizuje za borbu. No zapravo jedini knez ima vlast u gradu. Zaista on se često mijenja, jer građani čuvaju svoju slobodu i ne puštaju nikome da se trajno ugniježdi u gradu. Ta ni kralja ne će oni primiti u grad, već eno mu predgrađe, pa neka se tamo ukonači, kad ga put k njima nanese. Kneževa vlast nije neograničena niti samovoljna. Vezana je gradskim »statutima«. To je knjiga zakona, koji su vrlo dobro sačinjeni i uzorni, jer se u dalmatinskim gradovima sačuvao smisao za pravničku znanost kao baština od Rimljana, najboljih pravnika svih vremena. Mjesto kneza vlada prior, potestat t. j. načelnik. Tako je knez samo zaštitnik grada. Obično je knez hrvatski velikaš iz blizine grada. No uza sve to među građanima je bjesnila politička borba. Otimajući se za prevlast u gradu razne su se obitelji borile do iskorijenuća imena i sjemena. Koja bi stranka nadvladala, otjerala bi protivnika iz grada i zaplijenila bi mu imovinu. Potjerani zvali su se »vanjski«, a pobjednici »unutrašnji«. No prognanici bi našli utočište kod bližnjega grada, koji je obično bio ljut neprijatelj njihovome zavičaju. Tako bi se Splićani sklonuli u Trogir, Trogirani u Split ili u Šibenik i tu se spremali na osvetu rodnome gradu... Gradovi su vodili između sebe krvave ratove, kojima ima tragova još i danas. Trogir je ratovao sa Splitom radi zemljišta oko Bihaća, starohrvatske prijestolnice. Glasoviti kralj Andrija Arpadovac dao je to zemljište najprije Splićanima, a zatim Trogiranima. I Bela IV. potvrdi Trogiranima ovaj posjed. Rat je trajao više godina. Junački Trogirani jednom osvojiše zapadni dio Splita i nemilo ga poharaše i popališe. No drugoga puta biše potučeni Trogirani i izgubiše jedan dio otoka Čiova, selo Slatine, koje i danas pripada splitskoj općini, i sve do nedavna su Slatinjani bili kmetovi općine splitske. Na splitskome trgu ima

kip sv. Antuna Pustinjaka. Uza nj je donator t. j. čovjek, koji je dao postaviti taj kip. Po običaju onoga doba kip donatora je vrlo malen prema kipu svečevu. Kasnija predaja, koja još živi u Splitu, priča, da su ono Splićani poraženi od Trogirana za osvetu postavili ona dva kipa, i da je onaj veći sv. Dujam, zaštitnik Splita, a onaj mali sv. Ivan, biskup i zaštitnik Trogira. Tako su eto podanici istoga kralja među sobom ratovali, a to se događalo i među velikašima, da su jedan drugome otimali sela i gradove, a kralj pri svemu tome morao je više puta mirno sve to gledati, jer se nije usuđivao zamjeriti se velikašima.

Primorski gradovi su dobili važne povlastice od kralja Kolomana i brižno ih čuvali. Oni su tražili, da ih i Venecija poštuje, kad bi se zgodilo, da su pali pod njezinu vlast. Bilo je i čudnih stvari kod gradova. Jednom Mlečani osvojiše Zadar i pismeno se obvezaše, da će poštivati u gradu ona prava, koja ima u njemu ugarsko-hrvatski kralj, a to je, da može pobirati carinu od lađa, koje dolaze u luku. Tako je Zadar u isti čas imao dva gospodara.

U »kraljevskim slobodnim gradovima« u unutrašnjosti zemlje svi građani bijahu ravnopravni, kako već rekoh. Nisu svi ti građani Hrvati. Ima ih mnogo doseljenika, »gosti« : Nijemaca (u Varaždinu), Talijana (u Zagrebu) i Madžara. Sve ih je doveo interes, dobiti i trgovina. Pojedine narodnosti stoje u pojedinim ulicama, šta više i bave se svaka svojim zanatom. U Zagrebu u današnjoj Dugoj ulici (Ulici Pavla Radića) i na Jelačićevu trgu nalaze se Nijemci, a jer su bili postolari, to se po njima zvala »Postolarska ili Njemačka Ves«. Talijani su obitavali u »Vlaškoj ulici«. U Mesničkoj su ulici bili Madžari.

Već sam pripovijedao, kakve je povlastice imao Zagreb t. j. Gradac nad Zagrebom, današnji stari grad. No na njegove slobostine vreba ban, koji hoće, da ga skući pod svoju vlast. Nad Zagrebom se propeo u Medvednici Medvedgrad, kojega su gospodari ljuti neprijatelji gradskih slobostina. Pored Graca slobodnim je građanima pred nosom biskupski grad, pravi

Zagreb, sa svojim Kaptolom. Kanonici su sagradili uz same zidine Graca svoju kulu, prozvanu Popov turanj. I ljute su borbe planule i krv se lijevala, kuće palile, nepodobna djela se činila, da brat brata pod svoju vlast skući. Danas mi ne razumijemo tih borba, ali su u ono doba bile sasvim obične. Takvo je bilo vrijeme, i obje su stranke držale, da je njihovo pravo neoborivo i sveto. »Da su do dva brata bili do dvije lude«, rekao bi Preradović.

Jakim se židovima paše stari grad Grič radi neprijatelja. Pomnjivo se čuvaju ključevi vrata. Posebni se zakoni izdaju, kako će se čuvati ključevi! Iza ure noći nema nikome ulaska u grad. »Loterščak« (latinski »zvono lupeža«) zazvoni, vrata se zatvaraju, pa tko je unutra, unutra je, a tko je vani, vani je. I danas još oko ure noći zvoni »loterščak« na »Dvercima« u Zagrebu kao davni glas prošlosti, kao jeka minulih dana slavnoga i slobodnoga kraljevskog grada Zagreba. Lijepo je to poštovanje prošlosti, jer je kulturni samo onaj, koji ima svoju bogatu prošlost, a tko nema lijepe prošlosti — taj je barbar. Hvala Bogu, Hrvati i naš bijeli Zagreb nemaju se stidjeti svoje prošlosti!

U gradovima iza toga prolazi noćobdija i otegnutim glasom pozivlje marljive domaćice, neka pogase vatru i odlaze na počinak. Domaćice ostavljaju svoje šilo i pletivo, gase svijeće i zatrpaju ugljevlje pepelom i pomolivši se lijegaju. Gradom zavlada tišina, gradom zavlada muk. Jedino stražar obilazi čuvajući građane od lupeža i od nemilog požara, koji više puta u pepeo obrati gradove.

Na čelu gradu stoji »sudac« (načelnik), a njemu bok prisežnici i vijeće. Od svake narodnosti bira se jednak broj časnika. Sudac mora biti neporočan, a bira se svake godine na dan sveca zaštitnika grada. Sudac upravlja gradom, sudi svakoga petka i utorka, jer je u četvrtak i ponedjeljak sajam, pa eto ti nespo- razumaka, koji se odmah sutradan rješavaju. On čuva gradski pečat i nosi ga sa sobom. Jednom kastelan Medvedgrada pozove suca i njegovo društvo k sebi na objed u Medvedgrad. Lijepo ih pogosti, ali kad od

stola ustadoše, pohvata ih i baci u tamnicu, a sucu ote pečat i napisu više isprava te ih potvrdi sučevim pečatom. Građani su bili stoga na sto muka i moradoše nabaviti nov pečat.

Gradskoj straži je zapovjednik »gradski kastelan«.

Grad ima svoje posjede, zemlju, šume, vinograde, oranice, mlinove i pašnjake. Na tim posjedima stanuju »gradski kmetovi«. Ali malo se pojedini građanin bavi ratarstvom, on je većinom trgovac.

Grad se ne može pohvaliti osobitom čistoćom. Ulice su radi malena prostora uske, smradne, da ne možemo danas ni pomisliti. Nečist gradska u Trogiru se baca u more kroz vrata nazvana »Vrata nečistoće«. Inače se obično smeće, nečist, otpaci, ulovljeni miševi, crknute životinje bacaju pred vrata kuće na ulicu. Za kišnih dana jedva možeš proći ulicom od blata, u kojem se valjaju svinje. Noću nema rasvjete, tek tamo iza križarskih vojna vidiš slabo svijetlo žiška pred moćima i slikama u malim zidnim udubinama. Hodočasnik, koji je donio tu svetinju, izdubao je u zidu svoje kuće »kapelicu« te je tamo postavio, pa pali uljenicu pred svetinjom. Tu je početak rasvjete gradova. U mraku iza ugla vijugastih ulica čeka neprijatelj bodežom ili razbojnik, da te orobi. Zato obično građani idu u društvu i s bakljom po ulici, a svećenicima zakoni brane, da noću idu bez svijeće.

U Parizu kralj Filip II. August (od god. 1180. do god. 1223.), rođen i odgojen u zagušljivom gradskom smradu, prolazio je ulicama. Ulice su bile pune gliba, ali se na površini glib osušio i skorio. Kola prolazeći preko gliba prorovaše koru na glibu, a od toga udari strašan smrad, da je kralj pao u nesvijest.

Još imamo govoriti o staležu svećeničkom :

Hrvatska nije priznavala druge vjere do katoličke. Biskupi ove Crkve ravni su velikašima kraljevstva. Najbogatiji je biskup zagrebački, a najčasniji je nadbiskup splitski. On je »primas Hrvatske«. Uz biskupa su kanonici, koji i stanuju u blizini stolne crkve, te se oko njihova prebivališta razvija grad — kaptol. Kaptol je vrlo ugledan, on ovjerovljuje prijepise po-

velja, a u mnogo slučajeva i sudi pri parnicama radi međaša, pred njime se čine oporuke, sklapaju ugovori. U Dalmaciji ove poslove obavlja i notar, ali taj je većinom član kaptola. Osobita je i časna ličnost u kaptolu čuvar pečata. Radi ove svoje notarske službe zovu kaptol »vjerodostojnim stolom — locus credibilis«.

Kaptoli i biskupi imaju svoje posjede, a pripada im i desetina. Njom se imaju služiti za svoje uzdržavanje, ali i za bolnice, sirotinju i župe. Desetina je bila kamen smutnje, jer se radi nje događalo mnogo buna i raspra. Zato su je biskupi davali u zakup. Biskupov dvor je utvrđen kao i vlastelinov, samo što ne stoji na kakvoj klisuri, već uz crkvu. Vremena su bila burna, pa je sve to bilo potrebno.

Ugarsko-hrvatski kraljevi, kao i negda narodni, veliki su zaštitnici Crkve i njezinih ustanova. Svećenstvo nije potpadalo pod svjetovnoga suca. Crkveni dostojanstvenici su prvi po redu na državnim saborima, a svaki svećenik je ravan plemiću, pa makar potekao od kmetovskih roditelja. U Hrvatskoj (u zemlji od Gvozda prema moru) najbogatiji je kninski biskup. On posjeduje cijela sela oko Bihaća, Cazina, Sokola, Grahova: dakle u kasnijoj t. zv. »Turskoj Hrvatskoj«.

Prije nego se spojila Hrvatska s Ugarskom, ugarski kraljevi su namještali po svojoj volji biskupe, ali kad je Koloman postao i hrvatskim vladarom, morao je primiti običaj izbora biskupa, kako se uveo u Hrvatskoj. Kralj se god. 1106. odrekao svojih običaja i obećao papi, da će se u buduće držati samo crkvenih odredaba kod popunjavanja crkvenih dostojanstava.

Uz svjetovno svećenstvo bilo je u Hrvatskoj i redovnoga. Stari benediktinski red kao da je klonuo, a više su cvali od XIII. vijeka unaprijed cisterčani, franjevci, dominikovci i pavlini. Ti su redovi širili kršćanski nauk i evanđeosku čistoću i duh poniznosti i siromaštva u ono doba sile i bahatosti. Franjevci i dominikovci su pobijali bogomilstvo po Bosni, a pavlini, živeći kao pustinjaci (od toga dolazi ime sela Remete kod Zagreba), širili su i prosvjetu, a osobito

su važni i za političku povijest Hrvatske, jer su se junački borili sve do svoga ukinuća, dakle do XVIII. vijeka, da Hrvatskoj sačuvaju Međimurje protiv nasilja Mađžarskoga. Što su benediktinci bili za Krešimira i Zvonimira, to su pavlini u kasnije doba hrvatske povijesti.

Lijepo opisuje Šenoa u svojim romanima rodoljubno djelovanje hrvatskih pavlina.

— Fratarska oporuka — reče jedan đak.

— Jest. Tu u pjesmi kazuje, kako pavlin bijaše hrvatskome narodu i otac i majka, a i u romanu »Kletva«, koji je Šenoa kazivao u pero na samrtnoj postelji; posljednje mu riječi bijahu o fratru Ćirihu: »...jer fratar Ćiril jest Hrvat«.

Franjevački je red svojim siromaštvom osvajao ljude. O djelovanju toga reda među bogomilima u Bosni dosta je reći to, da su oni svojim pravim siromaštvom i nepatvorenom pobožnošću tražeći samo duše, a ne blago ovoga svijeta, u ono doba bili najbolji prijekor onim mađžarskim zavojevačima, koji su u Bosnu dolazili križem na prsima, a pohlepom u srcu i tako još gore otuđili Bošnjake bogomile od kršćanske vjere, da su u pomoć i Turke pozivali i rado njihovu vjeru primili.

SNAGA UMA I SRCA

Naše je čake zanimalo, kakve su bile kulturne prilike u Hrvatskoj za doba Arpadovaca. Već su nastupile i zimske večeri, kad je don Lovre pripovijedao svojim mladim prijateljima o razvitku kulturnog djelovanja u Hrvatskoj. Spomenuo im je, da se kultura redovito razvijala i da se na kulturnom polju nije toliko osjetila promjena vladara. To je zato, jer je i u ovo doba ostao isti nosilac kulture, koji ju je širio i za narodnih vladara, a to je Crkva.

— Kako je bila uređena Crkva u Hrvatskoj u ono doba ?

— Za narodnih vladara je bilo samo jedno crkveno središte — Split. Vremenom se razvio Zagreb i biskupska stolica u tome gradu nije potpadala pod vlast splitskoga nadbiskupa, koji se ponosi naslovom : primas Hrvatske. Zagrebački biskup ima dva kaptola : u Zagrebu i u Čazmi. Za Andrije I. biskup Stjepan kuša da spoji svoju biskupiju sa splitskom nadbiskupijom. Nije mu uspjelo da postane splitski nadbiskup i da pridrži zagrebačku biskupiju.

U zemlji od Gvozda prema Dravi i Dunavu bila je još i srijemska biskupija sa sjelom u Banoštoru (od god. 1229.). Najveći dio predratne Slavonije potpadao je pod pečujsku biskupiju.

U Đakovu je stolovao biskup bosanski. Preselio se tamo iz Blažuja (kod današnjega Sarajeva), jer su mu bogomili radili o glavi. Stoga se i danas zove đakovački biskup srijemsko-bosanski.

U čemu se sastojao crkveni rad na polju prosvjete i napretka ?

Osim što vjera sprema i upućuje kršćanina na vječni život, ona mu time istim uljepšava i olakoćuje

zemaljsko življenje. U doba, o kojem govorimo, svijet je hrlio u crkve, te najljepše građevine u cijelome gradu. Prolazeći mimo vitkih zvonika i lijepo urešenih vratiju sredovječnih crkava i danas se duh naš opaja ljepotom i divi velikom umu i vještini majstora, koji nam i u ovim oblicima dočarava rajske ljepote, koje ćemo uživati u vječnosti. To nas nuka na kreposniji život, da budemo dostojni neba. Priprostu, ali žarku dušu sredovječnu oplemenjivala je Crkva svojim građevinama, a opet duh srednjega vijeka oplemenjen crkvenom umjetnošću dizao je ovakve građevine. I u najzabitnijem selu bila je crkva više puta jedina kulturna ustanova onoga doba. K njoj je hrlio narod iza dnevnoga rada. Brinuo se za redovitu službu Božju u njoj. Da nam se kojom srećom sačuvalo posuđe, ruho i knjige naših crkava, danas bismo jasno vidjeli, da Hrvati nisu u kulturi nimalo zaostajali za drugim narodima Evrope.

Kad u ostaloj Evropi još ne bijaše majstora, koji bi znao presvoditi crkve, u našoj su Dalmaciji i Hrvatskoj hrvatski majstori već to znali. Zaista nisu to bile ogromne crkve, ali one su zametak kasnijem načinu gradnje t. zv. romaničkom stilu. Zaista takvih je majstora bilo i po drugim zemljama, ali ih je bilo i u Hrvatskoj, i kasniji majstori bez sumnje su se učili na djelima ovih. Ne kažem samo u nas, već i po Italiji i Južnoj Francuskoj. Sjetimo se, da se po prvi put u Evropi uopće nalaze zvonici na crkvi — baš na zadužbini kraljice Jelene u Solinu. Pa i kad su izumrli hrvatski kraljevi, nije obumrla ruka hrvatskoga majstora u Dalmaciji. Kad nije bilo već narodnih kraljeva, da pomognu svojom blagodarnom rukom dizati veličanstvene crkve, onda je posegnuo u svoju kesu hrvatski plemić i građanin, i doprinosima njegovim digoše crkve i zvonike, kojih je ljepota i slava poznata po cijelome svijetu. Zadivljen stranac i danas ih gleda — da, gleda u njima život Hrvatske, koja nije u Petrovoj Gori poginula zajedno s Petrom kraljem I. A zapamtite i to, da su sve one građevine prije ili poslije potpuno dograđene, svršene, dok mnoge

i po Italiji, pa i po Francuskoj, ni danas nisu dovršene!

Hrvat je bio imućan, Hrvat je bio kulturni, Hrvat je bio svoj na svome!

Vjerski zanos u srednjem vijeku sagradio je po Evropi na hiljade crkava, koje su i danas nedostižni ideal ljepote i veličanstvenosti. Dva se sloga ističu u doba, o kojem govorimo: romanički i gotički. Kako spomenutih, nisu veće crkve bile presvođene, već su imale ravnu tavanicu (plafon), a tek manje su majstori znali presvoditi. Ravna tavanica kao da je priječila duhu uzletjeti u vis, i duga crkva preveć je jednolična. Drven tavan bio je pogibeljan i radi požara.

Dugo se mučilo graditeljstvo, kako da presvodi glavnu srednju lađu. Teško je to bilo radi njezine širine, dok su se pobočne lađe mnogo prije svodom prekrile. Konačno je i to uspjelo. Ponajprije je presvođena lađa bačvastim svodom (kao da si prepilao bačvu pa tim prekrrio crkvu). Kor je dospio pred oltar na uzdignutom i suženom dijelu srednje lađe. Više puta su i dva kora jedan na zapadu, drugi na istoku, a ulaz je u crkvu tada s pobočne strane na jugu. Romaničko graditeljstvo uvodi i više zvonika u sklopu sa crkvom. Crkveni je portal bogato urešen stupovima i kipovima. Vanjski su zidovi također urešeni. Za ures služe mnoge čudnovate životinje isklesane iz kamena.

Prozori su mali, tek se kasnije otvaraju i veći. U crkvi je mistična polutama. Svi su lukovi puni, obli, a ne oštri.

Iz romaničkoga sloga razvio se gotički. Kad se riješilo praktično pitanje presvođenja crkve, pojavili su se novi zahtjevi — ljepote. U romaničkoga sloga zidovi su teški i ponekada glomazni. Duh srednjega vijeka, koji teži k nebeskim visinama, duh mistike i skolastike, vjerskoga zanosa, zamislio je vitke crkve, koje će se vinuti k nebeskim oblacima i dizati duh kao vičući: gore srca! Graditelj je, da dostigne taj ideal, proizveo ove promjene: Mjesto bačvastoga svoda usvojio je svod na križ, a zabacio obli luk i poprimio šiljasti, da tako crkva bude viša, kao da leti u vis.

Težina krova srednje lađe ne počiva na zidovima već na pilonima i stupovima, a oni je opet pomoću lukova prenose na vanjske potpornje (kontraforte). Tako stup nije samo za ures crkvi, već on na sebi drži svu težinu. Kad su zidovi oslobođeni tereta, grade se tanki i mogu se bušiti, koliko se hoće. Na taj način nastaju visoki gotički prozori. Crkva postaje šira i svjetlija. Ne preveć svijetla, jer buni sabranost vjernika, i zato se stakla na prozorima ispunjaju svetačkim slikama. Mnoštvo malih i vitkih zvonika diže se sa svih strana. Gotika je nikla u sjevernoj Francuskoj.

Vrlo su lijepi portali (vrata, pragovi, dovratnici) na romaničkim i gotičkim crkvama. Puni su prizora iz biblije, te su služili za pouku nepismenih. Zato i kažu u ono doba, da su crkvena vrata biblija siromaha. Crkva u Châtresu (Šartru) bila je urešena sa deset tisuća kipova i kipića.

Ogledajmo sada neke crkvene građevine u nas !... Nad gradom Splitom eno obnovljen je zvonik, kao čuvar njegov vinuo se k nebu. I dok iz daljega ploveći u Split ne opažaš Dioklecijanove palače, jer su je podušile kuće novoga Splita, zvonik XIII. vijeka započeo prvi ti se javlja oku. Po mišljenju stručnjaka splitski je zvonik remek-djelo umjetnika i vrsnoga inženjera, jer ga je sagradio povrh samih stuba, kud se ulazi u negdašnju Dioklecijanovu grobnicu (danas stolna crkva). Kroz svod zvonika ulaziš upravo kraljevskim stubištem u crkvu. Ne znamo, tko je ovaj zvonika zamislio, ali znamo, da je Hrvatica Kolafiza, žena Ivana od porodice knezova Krčkih (kasnije prozvanih Frankapanima), dala stotinu zlatnih dukata za gradnju zvonika godine 1257. To je darovala za upokoj duše svoga muža, koji je negda bio i splitski knez. Još u XVIII. vijeku bio je gornji natpis na reljefu, koji je eno još i danas na zvoniku na strani okrenutoj prema vratima crkve. Vrlo je lijepo prikazano rođenje Isusovo. Bl. Djevica leži u krevetu, a Dijete Isusa kupaju u kadi. — Stupi u crkvu ! Zar ćeš ravno kroz vrata ? A ne ćeš se ogledati oko sebe ? Eto ti vratnica na glavnim vratima. Od tvrdoga drveta

orahovine, a divno su ukrašene slikama, koje je ne izdubla već izrezala ruka hrvatskoga drvoresca. Zvao se Buvina. Kud ćeš čistijega hrvatskog imena od toga? Visoke su vratnice 5 metara, a široke 3.34 m. Razdijeljene su na dvadeset i osam polja, a u svakome je polju prikazan po jedan prizor iz života Gospodina Isusa Krista: od Navještenja Gabrijela arhandela do Posljednjega suda. Skupo je drvo orahovina, a još ovako debelo i veliko! Negda su bila vrata pozlaćena. Dogotovljena su god. 1214. — Prekoračiš vrata, a eto te do vitke propovijedaonice. I ona je iz XIII. vijeka, a po svoj prilici također djelo ruku Buvine majstora. Na šarenim mramornim stupovima (šest na broju) leži propovijedaonica. Glavice stupova prikazuju zmije isprepletene u lišću, pa glave zvijeri i drugih neobičnih životinja. Kako je to vješto i čudnovato isklesao majstor! Pa nisu ni sve glavice jednako izrađene, da oku ne dodija gledati na šest stupova iste prikaze. Na stranama košare navrh stupova uklesao je vola, orla, čovjeka i lava, četiri znaka evanđelista. Vrh cijele propovijedaonice raskrilio se orao na stupiću. Na orlova krila položiti će knjigu pjevač, kad pjeva puku evanđelje.

Zađi u kor iza oltara. Tamo su kanonička sjedala. Donešena su po svoj prilici iz samostana sv. Stjepana pod borovima, gdje je pretposljednji kralj hrvatski Stjepan izabrao sebi mjesto za grob.

Uspni se sada na pod sakristije! Tu je riznica Stolne crkve. Po jednome se popisu iz početka XIV. vijeka vidi, da je bila crkva vrlo bogata raznim crkvenim posuđem i ruhom. Na žalost veći dio je svega toga propao... No zaviri u arhiv u istoj toj sobi, pa ćeš vidjeti blaga i bogatstva.

Tu se čuvaju stari spisi, jer je i splitski kaptol bio »vjerodostojni stol«, te je sudio i dijelio međaše, prepisivao povelje i ovjerovljavao ih izmjenično sa kninskim kaptolom. Između svih knjiga i spisa najznamenitiji je Evanđelistar iz VIII. vijeka, o kojem sam lani govorio, i »Spomenica Tome Arcidakona«, a njegovo djelo dobro poznajete, jer sam ga više puta

spomenuo. Napisano je u XIII. vijeku, a i to, što se tu nalazi, ispisano je na koži i pisano po svoj prilici većim dijelom za života Tomina. Neki su mislili, da je to njegovo vlastoručno pismo. Još je tu evanđelistar pisan beneventanskim pismom. O drugim se rukopisnim knjigama ne može govoriti, jer takvih ima više po raznim našim gradovima.

I Trogir se ima dičiti čime! Njegova negdašnja stolna, a danas zborna crkva, djelo je hrvatskih majstora. Vrata je bogato uredio majstor Radovan godine 1240., a nastavili su rad drugi majstori. Suvremenici Radovanovi držali su ga za izvrsna umjetnika, što svjedoči natpis na vratima, koji kaže, da je djelo dovršeno: »nakon 1240. godina otkad je uzvišena Djevica porodila (Sina), a radio je ove kipove i prilike Radovan, od svih drugih slavniji u ovoj umjetnosti, što se vidi i po samim kipovima«. Na vratima trogirske katedrale prikazan je također život Isusov, i to povrh vrata. Sa strana su na stupovima prikazani proroci, zatim sve ono, što rade ljudi kroz razno doba godine. Tu u šumi vidiš drvosječu, kod kuće raspravljaju svinju, u kuhinji se suše djevenice i kobasice, pastir čuva u šumi kozliće, vepar bježi kroz šumu itd. A sve je to iz bijeloga kamena iz bližnjega sela Segeta. Kako je vješto to majstor isklesao, kao da je glinu, a ne kamen imao pod rukama.

Velika su vrata katedrale trogirske, a sve ove stupove drže saraceni — muhamedovci sgrčeni, jer prikazuju, kako je težak teret na njihovim leđima. Ulaz u crkvu čuvaju Adam i Eva stojeći na dvjema lavovima, a lavovi drže neke čudne životinje u šapama. U crkvi ima propovijedaonica slična splitskoj, a nad oltarom je kameni baldakin sa kipom arhanđela Gabrijela i Bl. Djevice. Sve je to iz doba, o kojemu smo već govorili.

Bogat je arhiv i knjižnica djelima ovoga vremena, osobito su lijepe sitnoslikarije na misalima. U riznici osim bogata ruha pokazat će ti »Augustin«, glasoviti ciceron, kojemu je sve »iž trinaestoga vika« — komad plašta Bele IV. Teško ti se rastati od trogirske crkve.

Malo joj je ravnih i u zemlji umjetnosti — u Italiji, a u nas joj nema para. Vratit ćemo se amo opet do godine, kad budemo govorili o našoj umjetnosti 14. i 15. vijeka i dalje. Idi, idi, brate, i pamti, da je u trinaestom vijeku u Splitu i Trogiru cvala umjetnost pod okriljem Crkve, a da ovim gradovima vladahu plemenite grane od dvanaest plemena hrvatskih: u Splitu Donaldo Kačić, a u Trogiru Stjepko Šubić Bribirski. Koliko su ova djela umjetnosti hrvatska, dokazom nam je, iako neistinita, tradicija, da su vrata trogirске katedrale resila negda kraljevske dvorove u Bihaću, a poslije da su u Trogir prenesena. Osjećao je Trogir blagi upliv hrvatskoga duha!

U Starigradu na Hvaru, pa u samome gradu Hvaru po crkvama je mnogo tragova ovoga duha. A Zadar-grad! Lijepa crkva sv. Stošije još mi lebdi pred očima. Ispred nje je negdašnja naša bogoslovija. U toj zgradi sam prosanjario najljepše svoje mladenačke sanje. Koliko puta s prozora promatrah gospodsko pročelje raščlanjeno i urešeno stupovima i kraljevska vrata pod mnogostrukim svodovima. Kad je blaga mjesečina padala na široki okrugli prozor i virila u crkvu, don Lovre je plovio mislima u staro doba, kad je ova crkva nikla iz hrvatske krvi nakon križarskoga pokolja. Ali ipak, bez sumnje, hrvatske su ruke tesale ono kamenje! Ako je ova crkva i nastala u doba mletačkoga gospodstva, ipak ona nije plod mletačkoga duha, jer u Mlecima nema građevina romaničkoga sloga — a crkva sv. Stošije sagrađena je u vrijeme onoga stila (sloga).

Tamo podalje vidi se iz bogoslovije zvonik crkve sv. Marije, zadužbina hrvatsko-ugarskoga kralja Kolomana. Već smo u našim razgovorima spomenuli, da je lijepi romanski zvonik podignut troškom kraljevim na uspomenu njegova ulaska u Zadar. Lijepo je dvorište u samostanu sagrađeno također u romanskom slogu brigom Večenege, rođakinje Krešimirove... Odatle pređimo na istočnu stranu grada do crkve sv. Krševana. Koliko li su puta obasuli darovima ovu crkvu hrvatski kraljevi i velikaši! Začaran gledaš

ovaj dragulj romanskoga sloga. Više je puta bila crkva popravljena, a najjače u XII. vijeku, koji joj je i dao današnji vanjski oblik. Ne znaš, čemu da se više čudiš : cijeloj crkvi ili pojedinim dijelovima. Okolo naokolo urešena pri vrhu zidova kao i ostale crkve ovoga vremena uresnim lukovima, a apsida joj izvana okružena redom stupova i trijemom, kao da će onuda šetati anđeli, božji dvoranici čuvajući stražu oko crkve. Negda je tu istu apsidu iznutra dala uresiti slikama od mozaika Stana (hrvatsko ime!), kći zadarskoga kneza i upravitelja Dalmacije, u XII. vijeku. Slike su srušene godine 1791.

Zademo li u franjevačku crkvu, tamo ćemo naći ogroman križ iz ovoga doba. Njega su valjda Zadrani izvjesili na zidine gradske pri dolasku križara.

— A sv. Šimun ? — napomene jedan đak.

— Cijela zadarska okolica negda dolazaše hrpimice k ovoj crkvi, koja čuva najmilije uspomene hrvatske. Ne spada čisto u ovo doba raka sv. Šimuna, ali je hrvatska kraljica Jelisaveta Kotromanička iz Bosne dala saliti iz čistoga srebra raku sv. Šimuna samih nekoliko godina iza doba, o kojem govorismo, pa eto spomenut ćemo i nju !

A sada, kad smo kod ovih zlatarskih radnja, da spomenemo, kako su bili hrvatski velikaši blagodarni prema crkvama podupirući svaku vrstu umjetnosti, a na ovim radnjama im se ime zapisalo ili se drukčije zapamtilo.

Poput Jelisavete i žena vojvode Hrvoja Vukčića-Hrvatinića iz Bosne, rođena sestra kneza Neličića u Hrvatskoj darova god. 1409. mnogo srebra, da se od njega salije raka za moći sv. Dujma u Splitu. Druga kneginja, žena vojvode Sandalja Hranića, a sinovka spomenutoga Hrvoja, darovala je crkvi sv. Marije u Zadru dragocene srebrene ruke, a u njima se čuvaju moći sv. Andrije i sv. Marije još i danas. Natpis je na rukama : »Spomeni se, Gospodine, službenice tvoje Katarine, žene moćnoga vojvode bosanskog Sandalja.« Još u XVII. vijeku čuvale su se moći sv. Martina i sv. Daniela u crkvi sv. Stošije u Zadru, a

darovao ih je ban Pavao Šubić. I na tom je djelu napis bana Pavla!

I tko bi sve ljepote i tragove hrvatskoga duha izbrojio? O Kotoru i Dubrovniku ne ćemo ni govoriti, jer će oni tek god. 1358. doći pod žezlo ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita. Razrušenu romaničku katedralu na Rabu, pa kninsku iz XIII. vijeka na Kaptulu tek ćemo spomenuti.

Po zemlji iza Gvozda ima mnogo tragova crkava romaničkoga i gotičkoga stila, ali potpunih građevina toga i gotičkoga stila nije nam se sačuvalo, već samo nekoliko dijelova. U Topuskomu vidjesmo lijepi portal (vrata) gotičke crkve, a u Bijeloj kod Daruvara nad pustim selom također takav jedan portal gotičke crkve ostao je kao tužan spomenik sredovječne kulture hrvatskoga naroda.

O stolnoj crkvi zagrebačkoj govorismo, da je propala za tatarske najezde, ali je novu počeo graditi biskup Timotej (od god. 1262. do god. 1287.).

Divno je zasnovao Stolnu crkvu biskup Timotej i dogradio svetište, dvije apside i sakristiju. Sakristiju je ukrasio slikama, koje se i danas vide. Kralj Stjepan V. hvali biskupa, da je divnim djelom i silnim troškom počeo graditi iz temelja razorenu stolnu crkvu. I ova je crkva građena u gotičkom slogu.

Tamo na »Griču« eno lijepe crkve sv. Marka s krasnim gotičkim vratima na zapadnoj strani. Tu su kipovi dvanaest apostola, Spasitelja i Bl. Djevice... Godine 1353. spominje se u starome gradu i kraljevska palača... Iz ovoga doba spomenut ću malu kućnu kapelu u nadbiskupskim dvorima. Sagraдио je tu crkvicu veliki biskup zagrebački Stjepan II. odmah nakon odlaska Tatara i tu je privremeno vršio službu Božju. Nije kapelica potpuno baš onakva, kako ju je sagraдио u XIII. vijeku biskup Stjepan, već se sačuvala tek djelomično, ali je ipak drag ostatak onih burnih vremena... U riznici zagrebačke Stolne crkve kao da je upisana kulturna povijest Hrvatske, no imat ćemo prigode o njoj govoriti, kad se zabavimo kasnijim vijekovima naše povijesti. Sada spominjemo samo

»Díptih« od slonove kosti sa prizorima iz života Isu sova. Na slonovoj kosti izrezani su po romaničkom slogu ovi prizori: s jedne strane je Naviještenje, Porođenje, Krštenje na Jordanu, i Preobraženje na brdu Taboru; s druge strane je Posljednja večera i Isus pred Pilatom (u jednome polju), Raspeće, Tri Marije kod groba Isusova i Uzašašće.

Dijeleći se od ovoga svetišta hrvatske povijesti bacimo još jednom pogled na novu zagrebačku katedralu i sjetimo se, da je ona ponos svakoga Hrvata, jer je ona svjedok najstarijih zgoda, srećnih i nesrećnih, u hrvatskoj povijesti. Ona čuva u sebi dijelove starih građevina, ona je dokazom, da Hrvat kao Makabec u jednoj ruci držaše mač, u drugoj zidarski čekić. Uza sve provale divljih Azijata mi ne bijasmo daleko od zapadno-evropske kulture. Na tom mjestu ili gore na Griču kod sv. Marka kraljeve je svoje Hrvat dočekivao i banove instalirao, tu se kupilo plemstvo, tu je puk hvale pjevao Bogu za izvojevanje pobjede u teškoj i nejednakoj borbi protiv nevjere, barbarstva i sile. Da, život je hrvatskoga naroda bio usko skopčan s Crkvom.

A sad se vrati opet k sinjem moru i pokloni se na Trsatu mjestu, o kojem kaže tradicija, da je u dane Nikole Frankapana 16. svibnja god. 1291. otpočinula sveta kuća nazaretska i ostala tu do 10. prosinca god. 1294. U svim tim crkvama posebnim marom njegovala se i vršila služba Božja. Od XII. vijeka u crkvama se razliježe milozvučno pjevanje, koje je i prije u Crkvi sladilo časove vjernicima dižući im duh u rajske visine. U starije vrijeme kršćanstva puk je pjevao ili zajedno ili naizmjenice. Kasnije su pjevali samo izvježbani pjevači, a puk je tek kratke napjeve i odgovore na molitve skupno izvodio, na pr. »Gospodi pomiluj« i »Amen«.

Na Zapadu je prvi počeo uređivati crkveno pjevanje sv. Ambroziije, a nastavio je na kraju VI. vijeka papa Grgur I. Veliki. On je skupio crkvene napjeve i osnovao pjevačku školu. Ovo se pjevanje zove Gregorijansko ili koralno. Odlikuje se ozbiljnošću, uzviše-nošću, mirnoćom i svečanošću napjeva.

Koralno pjevanje raširili su vjerovjesnici po svojoj Evropi. Franački su se kraljevi osobito brinuli za lijepo pjevanje, te je Karlo Veliki sam nadgledao obuku pjevanja u školama. Već je Pipin Mali dobio na dar od bizantijskoga cara Konstantina V. jedne orgulje, a Karlu Velikom je poslao Konstantin VI. mnogo savršenije. U svim svećeničkim školama jedan od glavnijih predmeta bilo je pjevanje, a u crkvenim i samostanskim knjižnicama nalazili su se i u našim krajevima brojni antifonariji. Pjevanje se bilježilo neumama bez crta i zato je bilo jednoglasno i nesigurno kod označivanja visine glasa. Ovome je doskočio u XI. stoljeću Guido d' Arezzo, benediktinac, koji je izmislio četiri linije za bilježenje nota. Orgulje su se brzo raširile te ih u X. vijeku ima svaka stolna i opatijska crkva.

Među kanonicima je osobita čast i služba kanonika pojca (cantor). On se starao za lijepo i skladno pjevanje. Zagrebački biskup Kazotić, rodом Trogiraniн, početkom XIV. vijeka odredio je, da svi viši dostojanstvenici kapitula imaju naizmjenice svaki dan pjevati svećanu sv. misu, a i određeno je, tko će im služiti pri sv. misi. Svaki dan je morao svaki kanonik dolaziti u kor i pjevati misu i večernju. Nije li došao ili nije li, kad je opravdano zapriječen, poslao kojega svećenika, da ga zamijeni, plaćao je globu. O svemu tome vodio je brigu kanonik pojac.

U knjizi »Na vratima hrvatske povijesti« pripovijedao sam o zaslugama Crkve za znanost do XII. vijeka. Da dvije riječi nadovežem o njezinu djelovanju u ovo doba od XII. do XIV. vijeka.

Iza smrti Karla Velikoga i Alkuina uslijed unutrašnjih ratova i navala Madžara, Normana i Saracena kroz IX., X. i polovicu XI. vijeka sve se znanje zatvorilo u samostane. Zanimljivo je, da se u XI. vijeku javljaju već i crkveni pisci na narodnomu jeziku (Notker Labeo učitelj u sv. Galu prevodi na njemački jezik Katona, Virgila, Aristotela, sv. Augustina, i t. d.). Odlikuju se samostani sv. Gala i u Fuldi.

Drugom polovicom XI. i kroz XII. i XIII. vijek diže se silno nauka zaslugom velikih umova, koji se

odgojiše u sjeni svetišta. Veliki pape Grgur VII., Aleksandar III., Inocent III., Honorije III., Grgur IX. izvojevali su slobodu Crkve u borbi s njemačkim carevima, križarske vojne su upoznale Zapad s Istokom i njegovom kulturom, a novi redovi franjevac a i dominikovaca dali umove prvog reda: Aleksandra Halesa, sv. Augustina Kanterburijskoga, začetnika Skolastike, sv. Alberta Vel., nazvana »učitelj svih znanosti« radi sveopćeg znanja. (Odlikovao se u bezbrojnim djelima na svakom području znanja: prirodoslovlju, kemiji, matematici, astronomiji, a da o teologiji i ne govorimo. Prvi u vodi eksperimente u znanost. Suvremenici ga drže čudovištem i vračarom).

Za ovim dolazi Sv. Toma Akvinski »Anđeoski učitelj«, koji u svojoj »Summa Theologica« skuplja sve znanje onoga doba. Osvijetlio je Aristotelovu filozofiju. Franjevac Duns Scotus oštroman je filozof.

To su skolastici t. j. učenjaci, koji su bogoslovne zasade rasvjetljivali pomoću Aristotelove filozofije. Osobita je njihova zasluga, što su doveli logiku do vrhunca.

Uz skolastiku cvala je i mistika, koja više goji poznavanje Boga srcem i ljubavlju. Od mističara su na glasu sv. Bonaventura, izvrstan govornik, i sv. Bernard, pisac žarke ljubavi Božje.

Ovaj napredak prouzrokovao je, da su se uz redovite škole, otvorila u XII. i XIII. vijeku sveučilišta. I tu je Crkva najviše pomogla i crkveni ljudi su u prvom redu bili profesori na sveučilištima. Najstarija sveučilišta su u Parizu (XII. vijek) i Bolonji, a po njihovu su uzoru osnovana i druga. Bula Grgura IX. »Parens scientiarum« sadrži vanredne povlastice dane od njega pariškom sveučilištu. Bolonjsko je sveučilište osobito ugledno u pravnoj nauci, otkad je predavao na njemu najveći pravnik srednjega vijeka samostanac Kamalduenski Gratianus, koji je god. 1150. uredio kanonsko pravo. Profesori crkvenjaci dobivali su od Crkve beneficije za uzdržavanje, a osnovani su i t. zv. kolegiji, fondovi za siromašne đake. Na ovom je sveučilištu učio u Splićanin Toma Arci-

đakon, višeputa spominjan u povijesti hrvatskoj. Od kolegija, što ga je osnovao Robert de Sorbon god. 1257. u Parizu, razvila se današnja pariška Sorbona, najglasovitije sveučilište.

Da je kultura i pismenost u ovo doba bila i kod nas na doličnu stepenu, pokazuje nam velik broj isprava i sudskih odluka. Pravna znanost bila je tako rekući usisana mlijekom, makar i ne bilo posebnih pravnih škola. Plod toga su Poljički statuti i Vinodolski zakon. Naši su ljudi odlazili već tada u Italiju na škole, kako nam dokazuje primjer Tome Arcidakona. Uz biskupsko sjedište bila je i škola. Već je godine 1179. sveopći lateranski sabor u Rimu naredio, da kod svake stolne crkve mora biti škola, gdje će se mladi klerici besplatno poučavati. Zagrebački je kaptol odmah tada naredio svome učitelju jednak dio u svim kaptolskim dohocima kao i ostalim kanonicima. U Zagrebu je učitelj dobivao nekakvu plaću i od đaka. U početku XIV. vijeka još više su se razvile škole u Zagrebu, a pohađali su ih i sinovi siromaha, pa kako su prosjačili, da se mogu uzdržavati na školama, to od njih nije smio tražiti učitelj nikakvu plaću. Sinovi građanskih zanatlija donosili su za nagradu učitelju o Božiću kopuna i četiri hljeba, o Uskrsu jedan sir i četiri hljeba ili mjesto toga 12 jaja, na blagdan sv. Stjepana kralja jednoga pilića i četiri hljeba. Plemićki sinovi plaćali su školarinu u novcu.

Đacima je bilo strogo zabranjeno, da donose učitelju drva, jer bi »gubili vrijeme grijući se«. Jedino mališi, koji su bili u prvim razredima, smjeli su se grijati. Glavni nadzornik u školi bijaše kanonik »štilac«, koji je i sam morao poučavati u školi. Pouka je bila svaki dan osim blagdana i onda, kad se učilo pjevanje. Kanonik štilac oštro je pazio, da đaci i kod kuće čitaju knjige, koje bi im se posuđivale iz kaptolske biblioteke. Ovo posuđivanje knjiga držalo se u srednjem vijeku kao osobito djelo milosrđa. Tako kaže crkveni sabor u Parizu god. 1212. Nije zasluga tek XX. vijeka, da se u školi predaje nauka o zdravlju (higijena). U ovoj zagrebačkoj kaptolskoj školi predavalo se o po-

znavanju ljekovita bilja i o njegovoj uporabi i kazivala su se pravila, kako ćeš ostati zdrav.

Slične su škole bile kod svih biskupskih sjedišta. Za neke biskupe imamo pismenih svjedočanstva, da su bili osobito učenici. Tako o splitskom nadbiskupu Bernardu piše Toma Arcidakon: »Bijaše Bernard čovjek učen. Više od trideset godina proboravio je u Bolonji baveći se naukom. Imao je vrlo mnogo knjiga dobrih i skupocjenih.«

Bernard je došavši u Split doveo sobom i svoga sumješćanina Treguana. O njemu piše Toma, da je ostao u Splitu neko vrijeme učeći »splitske klerike gramatičke nauke«. Eto dakle dokaza, da je i u Splitu uz stolnu crkvu bila škola i da se nadbiskup brinuo za valjane učitelje. Nastavlja Toma: »Buduci (Treguan) bijaše mlad, a knjizi vrlo vješt i od koristi, zamoliše Trogirani Bernarda, neka ga pusti, da ostane u Trogiru neko vrijeme. Postavši kasnije trogirski biskup, podiže trogirsku biskupiju do velika procvata i uredi crkvenu disciplinu. Bijaše naime čovjek naučan i dobar govornik.«

O samostanima ne treba trošiti riječi. Oni su nastavili slavnu tradiciju benediktinsku, osobito pavlinski. U samostanima se prepisuju knjige, rese se slikama, za objeda i večere i u druge stanovite ure čitaju se knjige i zato vlada kod stola strogo mučanje, da se ni šapat ne čuje osim onoga, koji čita. Preko dana dva starija člana obilaze sobice manastira, da vide, tko je marljiv i čita, a tko trati vrijeme u razgovoru. Koga nađu besposlena, dvaput ga ukore, a treći put kazne. Osim latinske prepisivala se i hrvatska glagoljska knjiga, osobito na primorju.

Da su se i hrvatski velikaši bavili knjigom, eno nam dokaza u ljutog neprijatelja Šubića, u Splićanina Mihe Madijeva. On kori Mladena II. Šubića, on mu se grdno izruguje, ali ipak priznaje, da je svaki dan čitao Sveto Pismo. I inače mora da je bila biblioteka Šubića u Bribiru bogata. Neki njihovi kodeksi i sada se nalaze kod trećoredaca u Šibeniku.

A što je Crkva učinila za jadne i uboge ? Uopće povijest milosrdnosti jest povijest Katoličke Crkve, rekao je jedan mislilac. Drukčije ne može biti ni u Hrvatskoj. U Zagrebu znamo za bolnicu, koju su uzdržavali biskup i kanonici, a bila je u blizini biskupova dvora. Pobožne bratovštine su bile posvuda raširene. One su na stalne svetkovine dijelile milostinju siromasima. Osobito su se bavili djelima milosrđa samostanci bez razlike, a i pojedini kršćani su bili blagodarne ruke. Tako na pr. na Trsatu je bio običaj, da župnik čuva kod kuće vino za bolesnike i porodilje. Naravski, to su vino darivali župljani. Cio je život sredovječni bio pod blagim utjecajem vjere i Crkve, i ljudi su bili vazda ljudi, puni pogrješaka, ali ipak se u njihovoj duši zrcalilo blagotvorno djelovanje Crkve na vjerskom, kulturnom i karitativnom polju — na polju kršćanskoga milosrđa.

*

Zimska je večer lupala kišom i burom po prozoru. U mojoj sobi ožarena lica kazivala su, kako je srce i duša puna hrvatske prošlosti i slave. Ja sam obećao nastaviti pripovijedanjem događaja hrvatske prošlosti. Do godine, Bože zdravlja, i vas ću, dragi čitatelji, zabaviti novim ljepotama hrvatske prošlosti. A sada ostajte zbogom i sjetite se stihova našega pjesnika :

»Njenoj sreći moja krvca,
a kad dođe umrijeti,
metnite mi blizu srca
pov'jesti nam listak sveti !
I kako se ptica vije,
moj će dašak da se gubi ;
jer se lako, lako mrije,
kad se pov'jest svoja ljubi !«

S A D R Ž A J

1. POD POGODBOM, NE POD JARMOM	3
2. TUĐI GRIJESI — HRVATSKE NEVOLJE .	16
3. BRAĆA-NEBRAĆA, KRST-NEKRST	31
4. RASIPNI KRALJ	43
5. PUKLA SU PAKLU VRATA	54
6. KRŠĆANI BEZ KRSTA	68
7. VRAĆA SE SLAVA U DOMAJU SVOJU . .	77
8. SVOJ NA SVOME	87
9. ZA KORU KRUHA	93
10. ŠIROM HRVATSKE DOMOVINE	105
11. SNAGA UMA I SRCA	119

DODATAK:

SLIKE

POGLED NA STOLNU CRKVU U TROGIRU
Sprijeda loža sa (nekim) stupovima iz doba romantike
(XIII. vijeka). Loža je iz godine 1308.

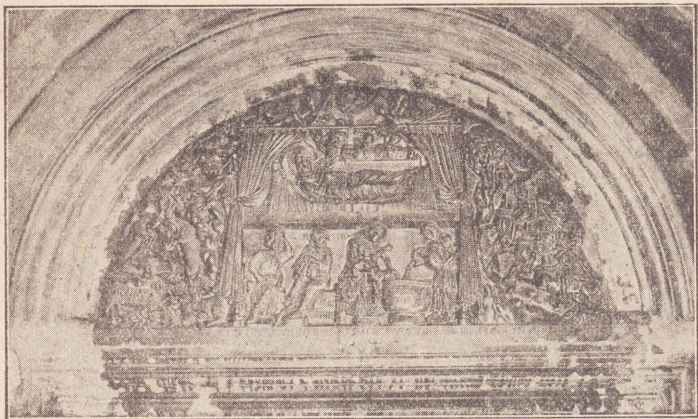
Foto Stühler, Split.

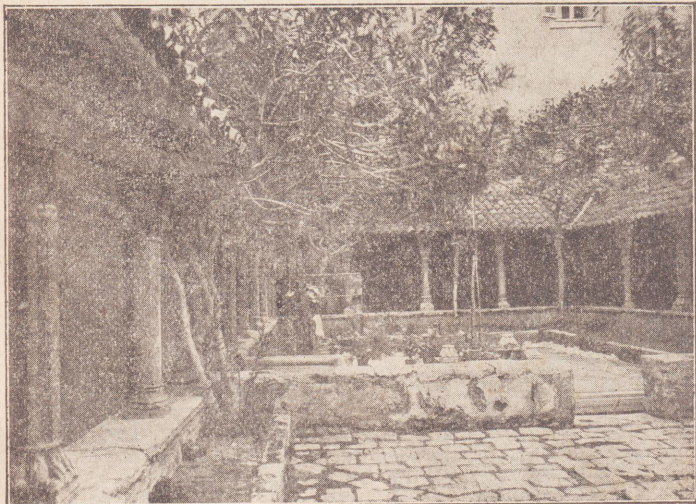

VRATA STOLNE CRKVE U TROGIRU
Uglavnom iz XIII. vijeka i veći dio djelo Radovana.
Foto Stühler, Spltt.

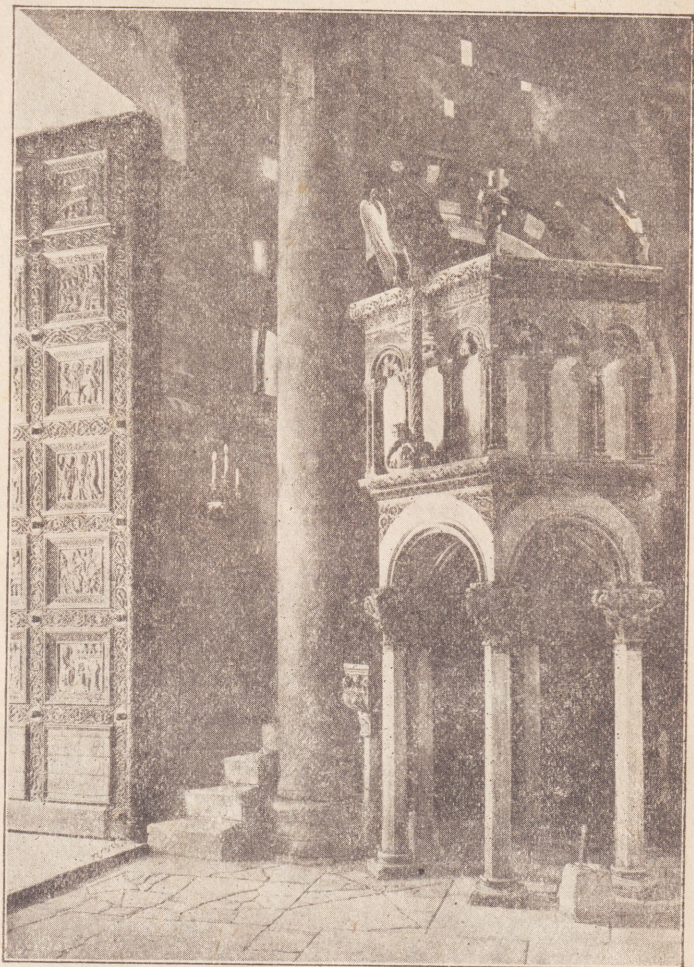
OBLUK NAD VRATIMA STOLNE CRKVE U TROGIRU
U sredini porođenje i kupanje Isusa, lijevo pastiri sa stadom, desno tri kralja. Djelo Radovana iz XIII. vijeka.

KLAUSTAR SAMOSTANA SV. FRANE NA OBALI U SPLITU
Stupovi romanički. Tradicija tvrdi, da je ovaj samostan utemeljio sam sv. Franjo prispjevši u Split.

Foto Stühler, Split.

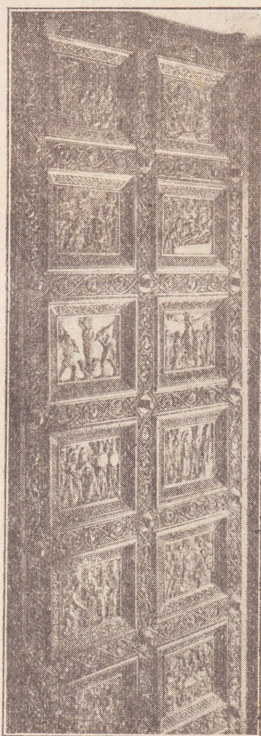
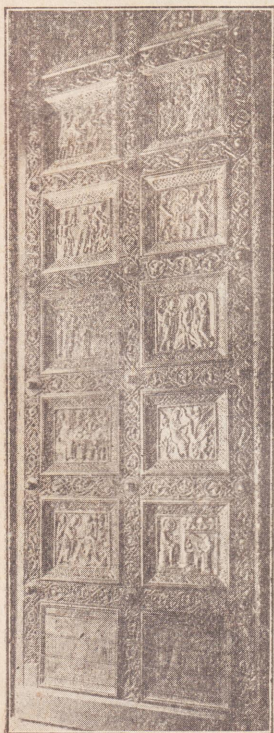
PROPOVJEDAONICA U STOLNOJ CRKVI U SPLITU
Djelo iz XIII. vijeka. Osobito su lijepi vršci (kapiteli) stupova.
Na slici se vidi jedan dio vratnica.

Foto Stühler, Split.

POROĐENJE ISUSOVO NA ZVONIKU SV. DUJMA U SPLITU
Lijevo Bl. Djevica pokazuje Isusa u jasicama, desno kupaju Isusa (XIII. vijek).

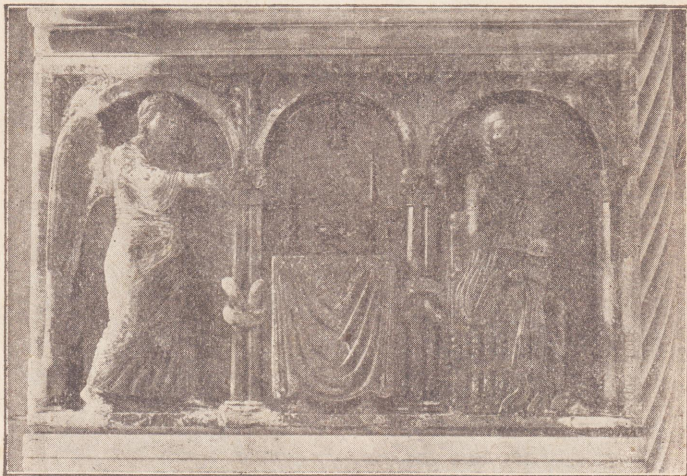

VRATNICE STOLNE CRKVE U SPLITU
Djelo Andrije Buvine iz XIII. vijeka. Prikazuje cijeli život Isusov.
Foto Stühler, Split.

KIPOVI SA ZVONIKA SV. DUJMA U SPLITU
Lijevo sv. Staš sa žrvnjem o vratu (tako je potopljen u more),
po srijedi sv. Dujam desno sv. Petar. Djelo iz XIII. vijeka.

BLAGOVIJEST NA ZVONIKU SV. DUJMA U SPLITU
Kipovi romanički. Pogledaj dobro lukove i nabore na odjeći. Iz XIII. vijeka.
Foto Stühler, Split.

OSTATCI CISTERCITSKE CRKVE U TOPUSKOM
Vrata crkve u gotičkom stilu.

RUŠEVINE NEKADANJEGRADA KALNIKA

HRVATSKU PROŠLOST

upoznat ćete najbolje, ako sebi
nabavite i pročitate ove knjige:

Bulić-Katić: STOPAMA HRVATSKIH NARODNIH
VLADARA . . . . . Din 15.—

Lovre Katić: NA VRATIMA HRVATSKE POVIJE-
STI . . . . . Din 15.—

Lovre Katić: SVOJI NA SVOME . . . . . Din 15.—

Dr V. Deželić st.: HRVATSKE SLAVE SJA, roman
o kralju Tomislavu . . . . . Din 15.—

Dr V. Deželić st.: U PANDŽAMA LAVA, roman o
hrvatskom kraljeviću Stjepanu . . . . . Din 15.—

Dr V. Deželić st.: MAJKA VELIKOGA KRALJA,
roman o majci kralja Petra Krešimira . . . . . Din 15.—

Dr V. Deželić st.: PETAR KREŠIMIR, roman o naj-
većem hrvatskom kralju . . . . . Din 15.—

Dr V. Deželić st.: PROKLETI GRAD, roman iz pro-
šlosti Medvedgrad . . . . . Din 30.—

Dr V. Deželić st.: MANDALJENA POBJEDNICA,
roman iz 17. stoljeća . . . . . Din 15.—

Svaka knjiga uvezana u platno 10 dinara više.

Narudžbe prima

Hrvatsko Književno Društvo sv. Jeronima

Zagreb, Trg Kralja Tomislava 21.